

A decorative border of stylized flowers and leaves surrounds the text. The border is composed of a repeating pattern of small flowers and leaves, with larger, more detailed floral motifs at the top and bottom centers. The text is centered within this border.

БЕЛАРУСКАЯ
ФАЛЬКЛАРЫІСТЫКА

АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСКАЙ ССР
Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі
і фальклору

БЕЛАРУСКАЯ ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА

ПЫТАННІ ЗБІРАННЯ І ВЫВУЧЭННЯ
ВУСНЫХ НАРОДНЫХ ТВОРАЎ

*Рэдактар доктар філалагічных навук
А. С. ФЯДОСІК*

МІНСК «НАВУКА І ТЭХНІКА» 1980

ББК 82.3 (2)
Б43

Рэцэнзенты:

А. С. Ліс, А. С. Яскевіч,
кандыдаты філалагічных навук

Адказы за выпуск В. І. СКІДАН

Беларуская фалькларыстыка: Пытанні збірання
Б43 і вывучэння вусных народных твораў [Зборнік
/Рэд. А. С. Фядосік].— Мн.: Навука і тэхніка,
1980.— с. 104.

40 к.

У зборнік уключаны артыкулы, прысвечаныя актуальным праблемам беларускай вуснапаэтычнай творчасці. У іх паказваецца стан беларускай фалькларыстыкі на сучасным этапе, аналізуюцца праявіны народныя творы ў запісах У. М. Дабравольскага, вобразы беларускіх сацыяльна-бытавых песень, беларускія наwelістычныя казкі, разглядаецца сюжэты састаў усходнеславянскіх казак пра жыбёл і г. д.

70202—134

Б— 132—80 4604000000
М316—80

ББК 82.3 (2)
8БелФ

© Выдавецтва «Навука і тэхніка», 1980.

АД РЭДАКТАРА

У духоўным жыцці беларускага народа фальклор на працягу многіх стагоддзяў быў асноўнай формай мастацкага адлюстравання рэчаіснасці. Ад калыскі і да смерці спадарожнічаў ён чалавеку. Вучоныя не маглі не заўважыць велізарнай ролі фальклору ў грамадскім жыцці. Прайшло амаль два стагоддзі, як пачалося сістэматычнае збіранне і публікацыя вуснапаэтычных здабыткаў беларусаў. Аднак навуковая цікавасць да фальклору не зніжаецца, а ўзрастае.

У дакастрычніцкі час беларуская фалькларыстыка займалася пераважна збіраннем вуснапаэтычных твораў. Беларускія матэрыялы, сабраныя З. Даленга-Хадакоўскім, Я. Чачотам, Я. Тышкевічам, Р. Зянькевічам, П. Кірэеўскім, М. Дзмітрыевым, І. Насовічам, П. Шэйнам, М. Дабравольскім, Е. Раманавым, М. Федароўскім, А. Сержпутоўскім і іншымі фалькларыстамі, з'яўляюцца бяспэчнымі скарбамі, якія, аднак, да гэтага часу грунтоўна не вывучаны. Да таго ж яшчэ і сёння ў гушчы працоўных мас бытуе шмат твораў, якімі па праву можа ганарыцца наш народ. Сучасныя фалькларысты, студэнты вышэйшых навучальных устаноў кожны год наладжваюць паездкі за паэтычнымі скарбамі народа, запісваюць многія тысячы тэкстаў. Фальклорна-збіральніцкая і даследчая праца вядзецца мэтанакіравана. Каардынацыю фалькларыстычнай дзейнасці ва ўсёй рэспубліцы ажыццяўляе Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук БССР. У фальклорных архівах інстытута і Беларускага дзяржаўнага універсітэта захоўваюцца сотні тысяч тэкстаў народных твораў, запісаных пераважна ў пасляваенныя гады. Многія з іх зафіксаваны на магнітафоннай стужцы.

Сучасная фалькларыстыка займаецца не толькі зборам і публікацыяй народных паэтычных твораў, але і тэарэтычнымі даследаваннямі іх. Галоўнымі напрамкамі

гэтых даследаванняў з'яўляюцца вывучэнне паходжання, эвалюцыі, ідэйна-тэматычнага зместу і паэтыкі асноўных жанраў і відаў беларускага фальклору; даследаванне беларускай народнай творчасці ў міжславянскіх сувязях; напісанне гісторыі беларускай фалькларыстыкі; выяўленне ўзаемасувязей літаратуры і фальклору. Значнае месца ў навуковых даследаваннях займаюць актуальныя праблемы развіцця беларускай вуснапаэтычнай творчасці ў мінулыя часы і яе лёсу ў савецкі перыяд. Пакладзен пачатак вывучэнню праблем эстэтыкі і тэорыі беларускага фальклору.

У зборніку змешчаны артыкулы, у якіх асвятляюцца пытанні гісторыі беларускай фалькларыстыкі, ідэйна-тэматычнага зместу асобных відаў і жанраў вуснай паэзіі, узаемасувязей беларускіх народнапаэтычных твораў з творамі іншых усходнеславянскіх народаў. Да тэарэтычнага аналізу прыцягнута шмат твораў, запісаных у апошнія гады. Многія з іх уводзяцца ў навуковы ўжытак упершыню. У артыкулах засяроджваецца ўвага на асобных, найбольш важных і актуальных пытаннях, даецца гістарыяграфічны агляд важнейшых прац 60—70-х гадоў, у агульных рысах вызначаюцца тэндэнцыі развіцця навукі аб вуснай народнай творчасці.

А. С. ФЯДОСІК

ЗБІРАННЕ І ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАГА ФАЛЬКЛОРУ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

У час Вялікай Айчыннай вайны нямецка-фашысцкія захопнікі нанеслі велізарныя страты народнай гаспадарцы і культуры краіны. Быў знішчан і багаты фальклорны архіў Акадэміі навук БССР, у якім захоўваліся дзсяткі тысяч запісаў вуснапаэтычных твораў. Таму перад фалькларыстамі рэспублікі паўстала задача — аднавіць страчаныя архівы шляхам правядзення новых запісаў народнапаэтычных твораў, даследаваць лёс традыцыйных жанраў і вывучаць сучасныя фальклорныя працэсы. На падставе сабраных дарэвалюцыйнымі і савецкімі фалькларыстамі матэрыялаў ставілася задача стварыць гісторыка-тэарэтычнае даследаванне беларускай народнай творчасці ад старажытных часоў да нашых дзён, тэарэтычна асэнсаваць матэрыялы па асноўных фальклорных жанрах, падрыхтаваць і выдаць фундаментальны збор беларускай вуснай паэзіі.

Найбольшых поспехаў дасягнула беларуская фалькларыстыка ў 60—70-я гады. У гэты час выйшла з друку шмат навукова каштоўных прац. Сярод іх кніга «Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны» (склад. І. В. Гутараў, М. Я. Грынблат, К. П. Кабашнікаў, І. Р. Сцяпунін, І. К. Цішчанка, 1961), у якой сабраны песні, вершы, частушкі, казкі, сказы, прыказкі, прымаўкі, гумарэскі, што актыўна бытавалі ў час вайны на тэрыторыі Беларусі. Тэарэтычны аналіз гэтых твораў дадзен І. В. Гутаравым у грунтоўным уступе да кнігі.

Завершана выданне капітальнай працы Р. Р. Шырмы «Беларускія народныя песні» ў 4-х тамах (1959—1976). Сюды ўвайшлі веснавыя, купальскія, жніўныя, восеньскія, калядныя, масленічныя, любоўныя, рэкруцкія, казакі, салдацкія, батрацкія, прымацкія, хрэсьбінныя і вясельныя песні. Складальнік адабраў да выдання тво-

ры, якія вызначаюцца глыбокім зместам, надзвычайным паэтычным характам, прыгажосцю мелодый. Амаль усе песні даюцца з нотамі. Кожны тэкст пракаменціраван, пашпартызаван. Да вясельнай паэзіі, якой прысвечан спецыяльны том, дадаецца кароткае апісанне асноўных шлюбных звычаяў і абрадаў.

Қаштоўнасць збору беларускай песеннай творчасці, які з'явіўся вынікам шматгадовай нястомнай карпатлівай працы складальніка, у дакладнасці запісаў тэкстаў і напеваў, зробленых ім самім з вялікай ашчаднасцю і любоўю да роднай песні. Чатырохтомнік Р. Р. Шырмы— адна з важнейшых прац у сучаснай фальклорна-музычнай літаратуры.

Значнай з'явай у культурным жыцці рэспублікі быў выхад у свет «Анталогіі беларускай народнай песні», падрыхтаванай Г. І. Цітовічам (1968 г.— 1-е выд., 2-е — 1975 г.). Тут сабраны лепшыя ўзоры песеннай творчасці беларусаў розных жанраў і відаў дарэвалюцыйнага і савецкага часу. У прадмове да Анталогіі аўтар даў кароткую характарыстыку жанравай разнастайнасці народных песень, іх ідэйна-тэматычнага зместу і музычных асаблівасцей.

Усеагульнае прызнанне атрымала шматтомнае выданне беларускага фальклору, якое было распачата ў 1970 г. Шматтомны звод беларускай народнай творчасці публікуецца ўпершыню. У ім змяшчаюцца лепшыя творы ўсіх фальклорных жанраў. Звод адлюструе велізарнае багацце славеснай, музычна-песеннай і народна-тэатральнай творчасці беларускіх працоўных, будзе садзейнічаць больш глыбокаму вывучэнню культуры, светапогляду і быту народа ў розныя гістарычныя эпохі.

Қалектыў складальнікаў шматтомнага збору беларускай народнай творчасці імкнуўся як мага паўней падаць тамы, прысвечаныя пэўным фальклорным жанрам і відам, змясціць матэрыялы розных рэгіёнаў рэспублікі з захаваннем лексічных, дыялектных і іншых моўных асаблівасцей.

З магчымых прыцыпаў класіфікацыі вуснапаэтычных матэрыялаў быў выбран эстэтычна-жанрава-відавы з функцыянальнай сюжэтна-тэматычнай сістэматызацыяй. У песеннай творчасці пры гэтым улічваюцца мелодычныя асаблівасці.

У зборы выкарыстаны раней апублікаваныя творы,

архіўныя матэрыялы і фальклор, сабраны цяпер у час экспедыцый. У шматтомным зборы не перавыдаюцца цалкам дакастрычніцкія зборнікі: яны ўяўляюць сабой своеасаблівыя анталогіі песень або твораў іншых жанраў. Навуковая класіфікацыя матэрыялаў у іх адсутнічала. Да таго ж творы з вострай сацыяльнай накіраванасцю не ўключаліся ў зборнікі або самімі фалькларыстамі або здымаліся з іх цензурай. Гэтыя зборнікі не адлюстроўвалі і ступень распаўсюджанасці твораў пэўных жанраў. Нярэдка фалькларысты запісвалі тыя творы, якія лягчэй было фіксаваць. Нездарма М. Федароўскі адзначаў, што казкі ў XIX ст. былі распаўсюджаны яшчэ больш, чым песні, але іх цяжэй запісваць. Гэта акалічнасць адбілася і на колькасці іх запісаў.

Падрыхтоўка тамоў па жанрах не азначае, што ў гэтых тамах, як у анталогіях, даюцца толькі асобныя лепшыя ўзоры. У жанрава-відавых зборнікі ўключаюцца амаль усе выяўленыя творы і нават іх варыянты (найбольш далёкія) у залежнасці ад колькасці матэрыялаў і іх якасці.

Кожны том мае ўступны артыкул, у якім даецца азначэнне жанру або віду твораў, змешчаных у томе, расказваецца аб збіранні і вывучэнні матэрыялаў гэтага жанру, абгрунтоўваецца навуковая класіфікацыя, аналізуецца ідэйна-тэматычны змест і мастацкія асаблівасці, тлумачацца прынцыпы падачы тэкстаў. У тамах песень змяшчаецца таксама артыкул аб музычных асаблівасцях твораў. Да тэкстаў даюцца каментары і паказальнікі.

Такім чынам, кожны том уяўляе сабой не толькі самы поўны збор твораў пэўнага жанру або віду, але і значную навуковую працу, якая мае як практычнае, так і тэарэтычнае значэнне.

Закончана выданне тамоў казак. У чатырох кнігах апублікаваны казкі пра жывёл, чарадзейныя (склад. Г. А. Барташэвіч і К. П. Кабашнікаў) і сацыяльна-бытавыя (склад. А. С. Фядосік). У складанні навуковых каментарыяў прымаў удзел вядомы знаўца казак усходніх славян Л. Р. Бараг. Капітальны збор беларускіх казак у шматтомніку — першае найбольш поўнае навуковае выданне твораў гэтага жанру, у якім ярка адлюстроўваюцца думкі і мары народа, яго нянавісць да эксплуатацый, страсны пратэст супраць сацыяльнай несправядлівасці, выяўляюцца народныя ідэалы, стаўленне пра-

цоўных да царквы і рэлігіі і г. д. Завяршаецца падрыхтоўка тамоў «Легенды, паданні, сказы», «Народныя жарты, анекдоты, гумарэскі».

Апублікаван найбольш поўны навукова сістэматызаваны збор прыказак і прымавак у дзвюх кнігах (1976—1977; складанне, уступны артыкул і каментарыі М. Я. Грынבלата) і загадак (1972; склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі). У афарыстычных народных творах, змешчаных у гэтых тамах, асабліва выразна выявілася мудрасць працоўных, іх дасціпнасць, таленавітая трапнасць у лаканічным і вобразным выказванні думак.

Беларускія народныя песні выдадзены ўжо ў 12-ці кнігах. З іх каляндарна-абрадавай паэзіі прысвечаны тры тамы: «Зімовыя песні» (1975; укладанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступныя артыкулы і каментарыі А. І. Гурскага і З. Я. Мажэйкі), «Веснавыя песні» (1979; склад. Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей, В. І. Ялатаў), «Валачобныя песні» (1980; складальнікі тыя ж) і «Жніўныя песні» (1974; склад. А. С. Ліс і В. І. Ялатаў). У кожным з гэтых тамоў упершыню навукова сістэматызуюцца песні пэўных відаў беларускага земляробчага календара з грунтоўным аналізам іх ідэйна-мастацкага зместу і характарыстыкай напеваў. Да значнай часткі тэкстаў даюцца нотныя прыклады.

З сямейна-абрадавай паэзіі апублікаваны ўжо два тамы: «Радзінная паэзія» (1972; укладанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступныя артыкулы і каментарыі М. Я. Грынבלата і В. І. Ялатава) — першы навуковы збор твораў, прымеркаваных да нараджэння дзіцяці і ўрачыстасцей, звязаных з адзначанай падзеяй; «Вяселле. Абрад» (1978; укладанне, уступны артыкул і каментарыі К. А. Цвіркі, музычны дадатак З. Я. Мажэйкі) — том, у які ўвайшлі найбольш цікавыя апісанні вясельных абрадаў з тэкстамі песень. Змешчаныя ў зборніку матэрыялы даюць уяўленне пра характэрныя рысы і рэгіянальныя асаблівасці беларускага вяселля.

Пазаабрадавыя песні апублікаваны ў 4-х тамах: «Песні савецкага часу» (1970; склад. Г. А. Барташэвіч і В. І. Ялатаў); «Жартоўныя песні» (1974; склад. І. К. Цішчанка і С. Г. Нісневіч); «Песні пра каханне» (1978; складальнікі тыя ж) і «Дзіцячы фальклор» (1972; склад. Г. А. Барташэвіч і В. І. Ялатаў). У апошнім томе змешчаны калыханкі, забаўлянкі, лічылкі, гульні і іншыя

жанры дзіцячага фальклору. Але песні займаюць у ім найбольшае месца.

Ліра-эпічныя творы выдадзены ў дзвюх кнігах балад (1977 — 1978; склад. Л. М. Салавей і Т. А. Дубкова). У гэтых кнігах упершыню найбольш поўна сабраны тэксты беларускіх балад, якія навукова сістэматызаваны, грунтоўна прааналізаваны і забяспечаны каментарыямі. Большая частка публікуецца з напевамі.

Ужо прасты пералік тамоў шматтомнага збору беларускай народнай творчасці дае ўяўленне аб фундаментальным характары навуковага выдання фальклору. Гэтыя кнігі атрымалі высокую ацэнку ў нашай краіне і за мяжой.

Значных поспехаў у зборы, выданні і вывучэнні народнай творчасці дасягнулі фалькларысты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна.

Чатырохтомнае выданне традыцыйнага песеннага фальклору ў сучасных запісах ажыццявіў вядомы беларускі паэт прафесар БДУ Н. С. Гілевіч. З добрым мастацкім густам адабраў ён з многіх тысяч тэкстаў, сабраных выкладчыкамі і студэнтамі, лепшыя ўзоры песень розных жанраў для рэгіянальнага зборніка «Песні сямі вёсак» (1973), а таксама для зборнікаў «Песні народных свят і абрадаў» (1974) і «Лірычныя песні» (1976). Асобную кнігу прысвяціў Н. С. Гілевіч вясельным песням «Лірыка беларускага вяселля» (1979). Матэрыялы зборнікаў вызначаюцца надзвычайным багаццем зместу і мастацкай дасканаласцю і даюць уяўленне аб характары вуснапаэтычнай песеннай творчасці беларусаў, мастацкім рэпертуары сучаснай вёскі, ступені захаванасці традыцыйнага фальклору ў памяці народа.

Апублікаваны два зборнікі В. А. Захаравай «Беларускі фальклор у сучасных запісах» (1973) і «Беларуская народная творчасць савецкага часу» (1978). У першым зборніку змешчаны традыцыйныя песні, частушкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі, паданні, запісаныя ў Брэсцкай вобласці. Даецца грунтоўная характарыстыка народнай творчасці выбранага рэгіёна і асобных вёсак. У другі зборнік увайшлі савецкія творы розных жанраў з нотнай ілюстрацыяй некаторых песень і кароткай характарыстыкай матэрыялаў пэўных жанраў.

Акрамя гэтых найбольш значных публікацый беларускага фальклору, друкаваліся таксама папулярныя

зборнікі народных твораў жанравага або тэматычнага зместу, перавыдаваліся дарэвалюцыйныя публікацыі Е. Р. Раманавы, П. В. Шэйна, А. К. Сержпутоўскага, Э. Дмахоўскай і іншых фалькларыстаў. Беларускія казкі вытрымалі некалькі выданняў у Германскай Дэмакратычнай Рэспубліцы (склад. Л. Р. Барэг), выдаваліся ў Польскай Народнай Рэспубліцы (склад. А. Баршчэўскі) і іншых краінах. Значэнне гэтых публікацый нельга пераацаніць. Яны даюць уяўленне аб велізарным фальклорным багацці беларускага народа, яго надзвычайным мастацкім таленце, высокіх эстэтычных запатрабаваннях, вальналюбстве.

Адметнай асаблівасцю сучаснай беларускай фалькларыстыкі з'яўляецца імкненне тэарэтычна асэнсаваць сабраны багаты матэрыял, стварыць даследаванні, у якіх ставіцца мэта грунтоўна прааналізаваць вуснапаэтычныя творы, асвятліць гісторыю развіцця фальклору і яго паасобных жанраў, вывучыць паэтычнае майстэрства народа-мастака.

Адным з першых паспрабаваў даць гісторыю развіцця беларускага фальклору К. П. Кабашнікаў у «Нарысах па беларускаму фальклору» (1963).

У калектыўным гісторыка-тэарэтычным даследаванні «Беларуская народная вуснапаэтычная творчасць» (рэдкал. П. Ф. Глебка, І. В. Гутараў, М. Я. Грынблат; 1967) больш глыбока прасочваецца працэс складвання асаблівасцей беларускага фальклору ў эпоху феадалізму, паказваецца яго развіццё ў эпоху капіталізму і стан у эпоху сацыялізма. Даследуюцца ідэйны змест, жанравыя і мастацкія асаблівасці вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа.

Ідэйна-мастацкі змест асноўных фальклорных жанраў, іх развіццё ў розныя гістарычныя эпохі асвятляюцца таксама ў вучэбным дапаможніку «Беларуская вуснапаэтычная творчасць» пад рэд. М. Р. Ларчанкі (1966). Каштоўнымі дапаможнікамі для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў з'яўляюцца хрэстаматы «Вуснапаэтычная творчасць беларускага народа» (склад. С. І. Васілёнак, І. В. Гутараў. Мн., 1959), «Беларускі фальклор. Хрэстаматыя» (склад. К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік, І. К. Цішчанка. Мн., 1970; 2-е выд. — 1977).

У канцы 60-х гадоў намячаецца тэндэнцыя праблем-

нага вывучэння беларускай народнай творчасці. У гэты час выходзяць у свет манаграфічныя даследаванні, прысвечаныя распрацоўцы актуальных праблем навукі аб вуснай народнай творчасці. У манаграфіі К. П. Кабашнікава «Ад традыцыйнага фальклору да рэвалюцыйнай паэзіі» (1969) даследуюцца асноўныя заканамернасці і напрамкі развіцця беларускай народнай творчасці, паказваецца лёс традыцыйных жанраў, змены, якія адбыліся ў эпоху капіталізму ў ідэйным змесце і жанрах фальклору.

Праблемы развіцця і функцыянальнасці беларускай народнай сатыры і гумару, іх спецыфіка даследуюцца ў манаграфіях А. С. Фядосіка «Антырэлігійныя матывы ў беларускім фальклору» (1963), «Беларуская народная сатырычная проза» (1969), «Трапным народным словам. Сатыра і гумар у беларускай вуснай паэзіі і народнай драме» (1971), «Праблемы беларускай народнай сатыры» (1978).

Пытанні паходжання і этнічнай гісторыі беларусаў вырашаюцца на багатым фактычным фальклорным матэрыяле ў кнізе М. Я. Грынבלата «Беларусы» (1968).

Сучасны стан народнай творчасці, яе жанравы склад, ідэйна-тэматычны змест і мастацкая спецыфіка разглядаюцца ў зборніку артыкулаў «Праблемы сучаснага беларускага фальклору» пад рэд. П. Ф. Глебкі і М. Я. Грынבלата (1969).

Заканамернасці развіцця савецкай народнай творчасці, яе роля ў камуністычным выхаванні, разнастайнасць форм бытавання беларускага і рускага фальклору ў сучаснасці даследуюцца ў манаграфіі В. А. Захаравай і В. В. Рэвіцкага «З жыватворных крыніц» (1970).

Вялікае значэнне для развіцця беларускай савецкай фалькларыстыкі маюць тэарэтычныя працы Н. С. Гілевіча. Глыбокі аналіз ідэйна-мастацкага зместу твораў асноўных песенных жанраў дае вучоны ў кнізе «Наша родная песня» (1968). Ён раскрывае генезіс жанраў, іх эвалюцыю і лёс, паказвае іх выключнае пазнавальнае і патрыятычна-выхаваўчае значэнне.

Гісторыя збірання і вывучэння беларускай народнай песні даецца Гілевічам у кнізе «З клопатам пра песні народа» (1970), якая ахоплівае перыяд ад з'яўлення першых публікацый беларускіх песень у XVIII ст. да 60-гадоў XX ст.

Значным укладам у беларускую фалькларыстыку з'яўляецца манаграфія Н. С. Гілевіча «Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма» (1975). Валодаючы надзвычай тонкім адчуваннем мастацкіх якасцей песень, даследчык на шматлікіх трапных прыкладах паказвае майстэрства народа-паэта, народа-музыкі, якое праявілася ў выкарыстанні вобразна-выяўленчых і інтанацыйна-эўфанічных сродкаў. Праца Гілевіча раскрывае магутны талент народа, яго здольнасць ствараць паэтычныя шэдэўры надзвычайнай эмацыянальна-эстэтычнай выразнасці і мастацкай прыгажосці.

Мастацкую спецыфіку загадак, спосабы і сродкі вобразатворчасці ў іх, рытмічную і гукавую арганізацыю даследуе Гілевіч у манаграфіі «Паэтыка беларускіх загадак» (1976). Аўтар раскрывае мудрасць, дасціпнасць і кемлівасць працоўных, іх мастацкі талент.

Разгляду важных пытанняў фалькларыстыкі прысвечаны таксама многія артыкулы зборніка Гілевіча «У гэта веру» (1978).

Значная ўвага ўдзяляецца ў сучаснай фалькларыстыцы даследаванню асобных жанраў. У манаграфіі «Паэтыка беларускіх прыказак» (1971) М. А. Янкоўскі даследуе асацыятыўнасць прыказак, мастацкае майстэрства народа, якое праяўляецца ў іх паэтыцы, паказвае неабмежаваныя магчымасці народа-паэта ў трапным выкарыстанні слова для стварэння вобразаў.

Л. Р. Бараг у манаграфіі «Беларуская казка» (1969) даследуе адлюстраванне ў казках класавых супярэчнасцей, народнай маралі, раскрывае асаблівасці казачнай героікі і фантастыкі, аналізуе сюжэтны рэпертуар і казачны стыль, выяўляе нацыянальную спецыфіку вобразаў беларускай чарадзейнай казкі і інш.

Манаграфічнае даследаванне І. К. Цішчанкі «Беларуская частушка» (1971) прысвечана вывучэнню паходжання і нацыянальнай спецыфікі жанру частушкі. Упершыню ў навуцы даследчык пераканальна даказаў, што частушкі такія ж старажытныя, як каляндарна-абрадавая паэзія і пазаабрадавая лірычная песня.

Генезіс купальскіх песень, іх сувязь з рэчаіснасцю, асноўны ідэйна-мастацкі змест і некаторыя мастацкія асаблівасці разглядаюцца ў манаграфіі А. С. Ліса «Купальскія песні» (1974).

Жанравая, ідэйна-тэматычная і эстэтычна-мастацкая разнастайнасць народнай творчасці даследуецца ў кнізе Г. А. Барташэвіч «Вершаваныя жанры дзіцячага фальклору» (1976).

Упершыню ў беларускай фалькларыстыцы раскрываюцца ідэйна-мастацкія асаблівасці, тэматычная разнастайнасць і адносіны да рэчаіснасці беларускіх ліра-эпічных твораў у манаграфіі Л. М. Салавей «Беларуская балада» (1978).

Аналіз беларускіх гумарыстычных песень у параўнанні з песнямі ўсходніх славян робіцца ў манаграфічнай працы У. А. Васілевіча «Усходнеславянская гумарыстычная песня» (1979).

У манаграфіі «Зімовая паэзія беларусаў» (1980) А. І. Гурскі разглядае ідэйна-мастацкі змест і функцыянальнае прызначэнне калядак і шчадравак, прасочвае іх лёс у цяперашні час.

Савецкія вучоныя імкнуцца па-новаму, з пазіцый марксісцка-ленінскай навукі даследаваць асноўныя тэндэнцыі і напрамкі развіцця навукі аб вуснай народнай творчасці ў дакастрычніцкія часы, раскрыць дзейнасць асобных фалькларыстаў, паказаць іх ролю ў вывучэнні духоўнай культуры народа. Пры гэтым яны строга прытрымліваюцца гістарычнага падыходу да вывучэння працэсаў і з'яў.

У працах па гісторыі беларускай этнаграфіі (1964—1972) значную ўвагу ўдзяліў разгляду фалькларыстычнай дзейнасці дарэвалюцыйных і савецкіх вучоных В. К. Бандарчык. Акрамя таго, ён выдаў манаграфію «Еўдакім Раманавіч Раманаў» (1961), у якой грунтоўна прааналізаваў асноўныя этнаграфічныя і фальклорныя працы выдатнага вучонага. У 1966 г. ім у сааўтарстве з А. С. Фядосікам быў апублікаван нарыс «А. К. Сержпутоўскі». У кнізе асвятляецца шматгранная навуковая дзейнасць этнографа і фалькларыста, даецца ацэнка яго спадчыны.

Упершыню грунтоўна асвятляе жыццё і дзейнасць М. Федароўскага ў аднайменнай манаграфіі Я. Саламевіч (1972). Асабліва падрабязна разглядае ён фундаментальную працу Федароўскага «Люд беларускі». Дэталёва звернуўшы архіўныя і апублікаваныя фальклорныя тэксты, даследчык робіць важныя вывады аб прынцыпах публікацыі вуснапаэтычных твораў Федароўскім: «Філа-

лагічная дакладнасць і абсалютная паўната запісу непасрэдна з вуснаў апавядальніка, спевака; прыстасаванне фанетычнага пісьма для перадачы марфалагічных і фанетычных асаблівасцей мовы» (с. 280). Саламевіч адзначае таксама, што Федароўскі не звяртаў дастатковай увагі на сацыялагічны падыход да вывучэння народнай творчасці, на тлумачэнне яе ў сувязі з сацыяльнымі, палітычнымі, эканамічнымі ўмовамі жыцця працоўных. Вялікую каштоўнасць маюць матэрыялы, якія аўтар адшукаў у архівах Польскай Народнай Рэспублікі і апублікаваў у дадатку да кнігі.

Важнай з'явай у фалькларыстыцы быў выхад у свет манаграфіі М. У. Новікава «Павел Васільевіч Шэйна» (1972). У кнізе даецца марксісцка-ленінская ацэнка спадчыны П. В. Шэйна, паказваюцца станоўчыя і адмоўныя рысы яго дзейнасці, адзначаюцца памылкі ў публікацыі некаторых тэкстаў.

Фалькларысты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна і іншых вышэйшых навучальных устаноў канцэнтруюць свае намаганні на даследаванні вуснапаэтычнай творчасці асобных рэгіёнаў рэспублікі.

У 60—70-я гады значна ўзрасла цікавасць да беларускага фальклору музыказнаўцаў. Тэарэтычнаму вывучэнню беларускага народнага меласу прысвяціў рад сваіх манаграфій В. І. Ялатаў («Ладавыя асновы беларускай народнай музыкі», 1964; «Рытмічныя асновы беларускай народнай музыкі», 1966; «Меладычныя асновы беларускай народнай музыкі», 1970), у якіх даследуюцца асноўныя заканамернасці і тэндэнцыі развіцця беларускай народнай музыкі ў сувязі з агульнай культурай народа. На аснове багатых фальклорных матэрыялаў, сабраных у вёсцы Тонеж Лельчыцкага раёна Гомельскай вобласці, вырашае рад актуальных пытанняў сучаснай этнамузыкалогіі З. Мажэйка ў манаграфіі «Песенная культура Беларускага Палесся» (1971). У дыялектычным адзінстве яна разглядае праблему традыцый і наватарства, паказвае грамадскую ролю народнай песні, аналізуе яе вобразны змест і музычна-стылявыя асаблівасці.

Станаўленне і развіццё беларускага музычнага фальклору даследуюцца ў кнізе Л. С. Мухарынскай «Беларуская народная песня» (1977). Аўтар паказвае разнастайнасць песенна-меладычных тыпаў у беларускім фальклору ў іх гістарычным развіцці.

Многія артыкулы зборніка Р. Р. Шырмы «Песня — душа народа» (1976) прысвечаны актуальным пытанням беларускага фальклору. У іх Шырма выступае страсным прапагандыстам народнай песні, улюбёным у яе, і таму строгім абвінаваўцам тых, хто абьякава ставіцца да народнага музычнага мастацтва.

У 1976 г. выйшлі з друку выбраныя нарысы Г. І. Цітовіча «Аб беларускім песенным фальклору». У змешчаных у кнізе артыкулах даецца агульная характарыстыка беларускай народнай музыкі ў яе гістарычным развіцці, раскрываюцца музычна-стылявыя рысы традыцыйнай народнай песні, характарызуецца рэвалюцыйная творчасць Заходняй Беларусі, даследуюцца беларуска-ўкраінскія і беларуска-літоўскія сувязі ў народнапесеннай творчасці. За гэту кнігу і «Анталогію беларускай народнай песні» Цітовічу прысуджана Дзяржаўная прэмія БССР за 1978 г.

Народная харэаграфія даследуецца ў манаграфіі Ю. М. Чурко «Беларускі народны танец» (1972). У кнізе разглядаецца тэматыка карагодных песень і асаблівасці іх выканання, аналізуюцца беларускія традыцыйныя танцы — кадрылі, полькі і інш.

Апісанне народных танцаў, кампазіцыі, падрабязная характарыстыка рухаў, нотныя ілюстрацыі музычнага суправаджэння іх даюцца ў вучэбным дапаможніку для вучняў культурна-асветных і харэаграфічных вучылішч Л. К. Алексютовіч «Беларускія народныя танцы і гульні» (1978). У кнізе сабраны і сістэматызаваны беларускія народныя танцы, карагоды, гульні.

Адной з актуальных праблем, якая распрацоўваецца сучаснай фалькларыстыкай і літаратуразнаўствам, з'яўляецца вывучэнне ўзаемасувязей і ўзаемадзеяння народнапаэтычнай творчасці і літаратуры. Вусная паэзія значна ўплывала на творчасць беларускіх пісьменнікаў Дуціна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Кандрата Крапівы, Паўлюка Труса, Петруся Броўкі, Пятра Глебкі, Максіма Танка і многіх іншых. Некаторыя аспекты гэтай праблемы распрацоўваліся ў манаграфіях П. П. Ахрыменкі «Літаратура і фальклор» (1962), М. М. Грынчыка «Максім Багдановіч і народная паэзія» (1963), «Фальклорныя традыцыі ў беларускай дакастрычніцкай паэзіі» (1969), А. Макарэвіча «Ад песень і думак народных» (1965),

І. М. Шот «Фальклор у творчасці Янкі Купалы» (1968), І. П. Чыгрына «Станаўленне беларускай прозы і фальклор» (1971) і іншых даследчыкаў.

У сваіх працах вучоныя імкнуцца тэарэтычна абгрунтаваць сутнасць фалькларызму ў творчасці пісьменнікаў, паказаць ролю вуснай паэзіі ў развіцці нацыянальнай літаратуры, спрабуюць устанавіць характар узаемасувязей прафесійнага мастацтва з мастацтвам народным. Аднак праблема ўзаемадзеяння фальклору і літаратуры яшчэ патрабуе далейшай распрацоўкі.

Неабходнасць далейшага вывучэння складаных узаемасувязей фальклору і літаратуры асабліва яскрава выявілася ў дыскусіі, якая вялася ў апошніх па часу выдання працах, дзе адбіліся супрацьлеглыя думкі на ролю фальклору ў развіцці беларускай літаратуры.

У працы «Карані маладога дрэва» А. Яскевіч спрабуе даказаць, што беларуская проза вырасла з народнай казкі і народнага апавядання. Ён піша, што «нашы пісьменнікі, асабліва празаікі, не «збліжалі мову сваіх твораў з народнай», а, наадварот, выраслі, выхоўваліся і фарміраваліся як аўтары на народнай моўнай стыліі, на фальклоры, і першае слова іх кніжнай творчасці было як бы апошнім словам, апошнім дасягненнем творчасці народнай.

Разглядаючы лепшыя народныя апавяданні і творы часоў зараджэння нашай пісьмовай прозы, мы нібы прысутнічаем пры гэтым працэсе «трансфармацыі» фальклору ў літаратуру, адчувальна бачым звенні гэтага пераходнага працэсу.

Папярэдне важна адзначыць, што ўжо к канцу XIX стагоддзя казка паступова пачынае перарастаць у народнае апавяданне»¹.

Не згаджаецца з А. Яскевічам і лічыць яго канцэпцыю не толькі перабольшаннем, а прынцыповай памылкай В. А. Каваленка, які значную частку ўступу сваёй кнігі «Вытокі. Уплывы. Паскоранасць» прысвяціў гэтай праблеме. Ён катэгарычна заяўляе, што «фальклор не дарастаў да літаратуры, і новая беларуская літаратура не вырасла з фальклору. Справа ў тым, што яна вымушана была звярнуцца да фальклору, «апусціцца» да яго ў выніку перарванасці традыцый, шмат што набываючы

¹ Яскевіч А. Карані маладога дрэва.— Мн., 1967, с. 7.

і разам з тым шмат што страчваючы пры гэтым»². Да таго ж Каваленка ў якасці аднаго з важнейшых аргументаў прыводзіць думку Д. С. Ліхачова, які сцвярджаў, што ў XVIII ст. фальклор на Русі толькі бытаваў, але не ствараўся³. Д. С. Ліхачоў веў гаворку пра старажытныя і традыцыйныя жанры і формы фальклору. І гэта правільна. Але ж побач з бытаваннем традыцыйнага беларускага фальклору ствараўся і новы. Напрыклад, некаторыя віды сацыяльна-бытавой лірыкі ўзніклі толькі ў XVIII ст. (рэкруцкія, салдацкія і іншыя песні). Вядома шмат новых легенд, якія ўзніклі ў XIX ст. і адлюстравалі падзеі Айчыннай вайны 1812 г. Яскевіч аналізуе казкі і апавяданні, запісаныя Сержпутоўскім, у якіх адлюстравалася рэчаіснасць не толькі перыяду феадалізму, але і паказваецца класовае расслаенне вёскі, характэрнае для перыяду капіталістычнай фармацыі. Таму з пярэчаннем Каваленкі нельга пагадзіцца поўнасю. Яскевіч у асноўным правільна раскрывае ролю фальклору ў развіцці беларускай літаратуры.

Наўрад ці можна таксама пагадзіцца з аспрэчваннем В. Каваленкам правільнай думкі М. М. Грынчыка аб тым, што «з узнікненнем пісьмовай літаратуры фальклор працягваў развіццё паралельна з ёю, ахопліваючы ў асноўным тыя сферы народнага жыцця, якія па розных прычынах не маглі знайсці адлюстравання ў мастацкай літаратуры. І толькі з устанаўленнем у беларускай літаратуры крытычнага рэалізму і перамогі рэвалюцыйна-дэмакратычных прынцыпаў вуснапаэтычная творчасць народа губляе свае універсальныя ідэйна-эстэтычныя пацыі»⁴.

Не згаджаючыся з гэтым тэзісам, В. Каваленка сцвярджае, зноў спасылаючыся на Д. С. Ліхачова, што «фактаў жывога развіцця фальклору ў XIX ст. славянскія народы не ведаюць»⁵. У адносінах да беларускага фальклору з гэтай думкай Каваленкі згадзіцца нельга. Беларускі фальклор актыўна бытаваў не толькі на працягу ўсяго XIX ст., але і нават ствараўся ў асобных яго формах і відах у першай палове XIX ст.

² Каваленка В. А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць.— Мн., 1975 с. 16.

³ Ліхачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— Л., 1976, с. 67.

⁴ Грынчык М. М. Фальклорныя традыцыі ў беларускай дакастрычнай паэзіі.— Мн., 1969, с. 8—9.

⁵ Каваленка В. А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць, с. 22.

Разам з тым у вельмі цікавай і тэарэтычна глыбокай працы Каваленкі правільна засяроджваецца ўвага на складаных узаемасувязях фальклору і беларускай літаратуры, хоць ён з празмернай катэгарычнасцю аспрэчвае велізарную ролю вуснапаэтычнай творчасці ў развіцці нашай нацыянальнай літаратуры.

Высока ацэньваючы фальклор як высокамастацкую творчасць народа, у якой ярка адбілася жыццё, думкі, інтарэсы, пачуцці і мары працоўных, мы не можам не заўважыць, што прафесійнае мастацтва, пісьмовая літаратура — гэта новы крок у развіцці нацыянальнага мастацтва і духоўнай культуры наогул. І сёння пісьменнікі і мастакі чэрпаюць з народнай вуснапаэтычнай скарбонкі сюжэты, матывы і вобразы, пераасэнсоўваюць іх, творча выкарыстоўваюць і вяртаюць народу новыя творы, у якіх фальклорныя элементы не толькі не зніжаюць іх мастацкіх вартасцей, а значна павышаюць іх, становяцца больш даступнымі, зразумелымі шырокім масам працоўных.

Кіруючыся гістарычнымі пастановамі XXV з'езда Камуністычнай партыі Савецкага Саюза, фалькларысты рэспублікі ў цяперашні час засяроджваюць галоўную ўвагу на фундаментальных навуковых даследаваннях. Яны пачалі параўнальнае вывучэнне беларускай вуснапаэтычнай творчасці з творчасцю іншых славянскіх народаў, даследуюць сучасныя фальклорныя працэсы, рупліва збіраюць паэтычныя жамчужыны каштоўнай спадчыны мінулага, запісваюць іх на магнітафонную стужку, навукова сістэматызуюць і ашчадна захоўваюць.

А. М. АКУНЬКОВА

БЕЛАРУСКАЯ КАЗКА Ў ЗАПІСАХ У. М. ДАБРАВольскага

Навуковая дзейнасць Уладзіміра Мікалаевіча Дабравольскага ахоплівае канец XIX—пачатак XX ст. У этнаграфіі і фалькларыстыцы ў гэты час адбывалася вострая барацьба, якая прывяла, з аднаго боку, да ўзмацнення дэмакратычных і прагрэсіўных тэндэнцый, а з другога — да крызісу буржуазнай навукі. У пачатку XX ст. узрасла цікавасць грамадскасці да быту і культуры народа. Гэта было выклікана новым уздымам грамадскага і рэвалюцыйнага руху ў Расіі.

У гэты час руская і беларуская этнаграфія і фалькларыстыка ўзбагаціліся значнымі даследаваннямі і зборнікамі. Сярод іх пачэснае месца належыць працам У. М. Дабравольскага. Навуковыя інтарэсы яго былі шматгранныя. Ён даследаваў народныя звычаі і святы, народны тэатр, вывучаў вераванні народа, яго мову, асаблівасці фальклорных твораў, збіраў калекцыі прадметаў ужытку. Дабравольскі сабраў значны фальклорны і этнаграфічны матэрыял, які ўвайшоў у «Смаленскі этнаграфічны зборнік». Галоўным прынцыпам, якога ён прытрымліваўся ў сваёй працы, быў запіс фальклорных твораў з захаваннем асаблівасцей гаворкі. Матэрыял быў сабран у асноўным сярод сялян. У адрозненне ад фалькларыстаў, якія перадрукоўвалі публікацыі іншых збіральныхнікаў, Дабравольскі зусім не карыстаўся апублікаванымі матэрыяламі.

Значнае месца ў зборніку адводзіцца казкам. Праўда, класіфікацыя праявітых фальклорных твораў у зборніку Дабравольскага недасканалая. Апавяданні, легенды і паданні ён дае без сістэмы, не называючы нават жанраў. Сістэматызуючы казкі, збіральнік не выкарыстаў дасягненні навукі таго часу. Дабравольскі размеркаваў казкі па наступных радзелах: «Казкі», «Чорт», «Казкі пра жывёл», «Бытавыя», «Быль». У першы з гэ-

тых раздзелаў увайшлі чарадзейныя казкі (39 тэкстаў). Але да чарадзейных казак трэба аднесці многія творы, якія размешчаны разам з апавяданнямі, легендамі і паданнямі ў іншых раздзелах (напрыклад, «Аб гарошыцы да неба, аб козачках, аб адным, двух і трох вачах», № 85; «Фёдар Барма — п'яніца», № 86; «Варлівока. Як жолудзь, бічовачка, селязень і старык супраць Варлівокі ваяваць пашлі», № 87 і інш.).

Між іншым, ужо міфалагі, класіфікуючы казкі, выдзялялі чарадзейныя казкі, казкі аб жывёлах і бытавыя казкі. Недасканаласць гэтай класіфікацыі добра разумелі яшчэ дарэвалюцыйныя фалькларысты¹, аднак яны не змаглі вырашыць гэту важную праблему.

Значным крокам уперад было стварэнне паказальнікаў казачных сюжэтаў. У паказальніках А. Аарнэ-Андрэева² праявіліся фальклорныя творы дзеляцца на наступныя вялікія групы: I. Жывёльныя казкі; II. Уласна казкі; III. Анекдоты. Уласна казкі дзеляцца на фантастычныя, легендарныя, навілістычныя казкі, казкі пра дурнога чорта. Важна адзначыць, што ў гэтым паказальніку ёсць група казак пра чорта, якую вылучыў і У. М. Дабравольскі.

Аднак і класіфікацыя казачных сюжэтаў па сістэме Аарнэ-Андрэева мае шмат недахопаў: у ёй не вылучаны бытавыя сатырычныя і камулятыўныя казкі. Многія бытавыя казкі аднесены да анекдотаў. Праўда, па сваёй структуры і зместу гэтыя жанры вельмі блізкія адзін да аднаго і часам іх цяжка размежаваць. Але разам з тым іх нельга змешваць. Адным з сур'ёзных недахопаў тэматычнага падзелу казачных груп у паказальніку з'яўляецца ігнараванне сацыяльнага зместу народных твораў.

Галоўная каштоўнасць зборніка вуснапаэтычных твораў У. М. Дабравольскага не ў стройнай навуковай класіфікацыі матэрыялаў, а ў іх ідэйна-мастацкім змесце, у шырыні ахопу духоўнага жыцця працоўных мас дарэвалюцыйнага часу. Дабравольскі збіраў казачны матэрыял адначасова з творамі іншых жанраў народ-

¹ История русской литературы. Под ред. Е. В. Аничкова, А. К. Бороздина и Д. Н. Овсяннико-Куликовского.— М., 1908, т. 1, с. 144.

² Anti Aarne. Verzeichnis der Märchentypen.— Helsinki, 1911; Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне.— Л., 1929.

най творчасці. Усё ж казак ім было запісана значна менш, чым, скажам, песень. Іх проста было цяжка збіраць, запісваць. Да Дабравольскага беларускіх казак было надрукавана нямнога: 10 тэкстаў апублікаваў М. Дзмітрыеў; 15 — П. Шэйн; Е. Раманаў у III выпуску «Беларускага зборніка» (1889 г.) — 192 казкі, у IV выпуску (1891 г.) — 170; 33 казкі апублікаваў у 1889 г. у Львове В. Вярэга ў зборніку «Podania Białoruskie»; А. Глінскі ў «Wajaztu polskim» змясціў беларускія казкі з вёсак Шчарсы і Нягневічы Навагрудскага павета ў літаратурнай апрацоўцы. Багатыя казачным матэрыялам зборнікі П. В. Шэйна, М. Федароўскага і іншых былі апублікаваны пазней. Таму збор казак Дабравольскага можна па праву лічыць самым значным, найбольшым па колькасці твораў, апублікаваных у той час.

Запісваючы казкі, Дабравольскі імкнуўся перадаць па магчымасці ўсе асаблівасці мовы выканаўцаў. Пазнаёміўшыся з матэрыяламі, надрукаванымі смаленскім збіральнікам, вучоным, якія не былі знаёмы з беларускай мовай і яе асаблівасцямі, маглі скласці сабе даволі поўнае ўяўленне аб яе фанетыцы, лексічных і граматычных рысах, сінтаксічнай структуры. У той час, калі Дабравольскі пачаў сваю фальклорна-этнаграфічную дзейнасць, казка на Беларусі бытвала яшчэ вельмі інтэнсіўна, хаця і ў ёй пачыналіся ўжо новыя працэсы і змены, на якія звярнуў увагу складальнік.

Асаблівым мастацкім каларытам выдзяляюцца ў «Смаленскім этнаграфічным зборніку» чарадзейныя казкі. Па паходжанню яны з'яўляюцца вельмі старажытнымі. Ні адна з чарадзейных казак не абыходзіцца без цуда, без умяшання ў жыццё чалавека злой або добрай незвычайнай сілы. У гэтых казках смелыя, моцныя людзі з дапамогай цудоўных памочнікаў перамагаюць шматгаловага змея, Кашчэя Бессмяротнага і іншых пачвар. У аснове гэтай фантастыкі знаходзіцца імкненне людзей да авалодання прыродай, жаданне падпарадкаваць сабе яе таямнічыя, незразумелыя для нашых далёкіх продкаў сілы. М. Горкі адзначаў, што ў казках «...мы чуюм водгук работы над прыручэннем жывёл, над адкрыццём лекавых траў, вынаходніцтвам прылад працы»³.

³ М. Горький о литературе.— М., 1953, с. 693.

Чарадзеіныя казкі нельга разглядаць толькі як адгалосак мінулага. Іх развіццё не спынілася і ў класавым грамадстве⁴. Яны захавалі многія старажытныя вобразы, але характар канфліктаў становіцца ўжо іншым. Кожнае стагоддзе накладвала свой адбітак на іх. Паступова ў чарадзеіных казках усё больш адлюстроўваліся класавыя супярэчнасці, усё больш гучаў голас сацыяльнага пратэсту.

У чарадзеіных казках, запісаных У. М. Дабравольскім, адлюстраваны класавыя супярэчнасці паміж селянінам і панам, выявілася імкненне народа да свабоды, да барацьбы з сацыяльнай несправядлівасцю. Так, у «Казцы пра беднага і багатага брата, ваўшэбную курыцу, скацерку, трубачку»⁵ бедны брат атрымлівае ў падарунак ад чорта дзівосную курыцу, абрус і трубачку. Аб гэтым даведаўся пан. Багацце мужыка не дае яму спакою. Ён забірае ў бедняка чарадзеіныя курыцу і абрус. Пан жорстка караеца за сваю прагнасць. У казках Дабравольскага адлюстравана вальналюбства працоўных, стваральнікаў гэтых твораў, іх негатыўнае стаўленне да царквы і рэлігіі.

Аб непрымірымасці народнай і царкоўнай маралі гаворыць В. Р. Бялінскі ў «Пісьме да Гогаля». Дадзеная там характарыстыка адмоўнага крытычнага стаўлення рускага народа, «па натуры глыбока атэістычнага»⁶, да духавенства і рэлігіі мае прамыя адносіны і да беларусаў, у творчасці якіх ярка адлюстраван светапогляд народа. Для ўсходнеславянскіх казак характэрны крытычны паказ царкоўнікаў. Напрыклад, у казцы «Як віхар і вецер даравалі мужыку жаронцы, як етыя дары выпрасіў у мужыка поп, і як малайцы із торбы праўчылі жаднага папа» выкрываецца прагнасць і паразітызм «божых слуг». Прагны поп выманьвае ў мужыка жорны, залатую казу і торбу з трыма малайцамі. У канцы казкі ён атрымлівае па заслугах: «Як выскачылі тры з торбы з харошымі сваймі пляцмі, началі яго біць... Збілі яго на горкае яблыка, чуць жывога аставілі»⁷.

⁴ Чарадзеіныя казкі. Склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч.— Мн., 1973, ч. 1, с. 10.

⁵ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник.— СПб, 1891, ч. 1, с. 597.

⁶ Белинский В. Г. Статьи о классиках.— М., 1973, с. 421.

⁷ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 589.

Цікавы таксама сюжэт пра беднага і багатага братоў: бедны атрымлівае ад падарожніка агонь, які ператвараецца ў золата. Зайздросны багацей таксама здабывае агонь, ад якога згарае яго дом⁸.

У казцы «Чарэмшынка» адлюстроўваецца ідэя расплаты з эксплуататарамі ў час прыгоннага ладу. Селянін, раздабыўшы дзівосную дудку, адмаўляецца падпарадкоўвацца пану і пускае дзівосную дубінку, якая збівае старасту. Селянін заяўляе: «Пан, не баюсь я цябе!» — «Як ты мяне не баішся? Я цябе ў калодкі прыстаўлю, у Сібір!» — «Пан, не смееш. Мужыкі, бяры яго, вяжы»⁹.

З дапамогай дзівоснай дубінкі селянін прымушае памешчыка напісаць вольную.

Падобны сюжэт знаходзім у «Беларускім зборніку» Е. Р. Раманава: селянін-бедняк, атрымаўшы ад жорава дзівосны кашалёк, запрашае да сябе ў госці войта і старасту, а потым і пана, які ашуквае бедняка і завалодвае яго кашалёком. «А дайце-тка яму! — гаворыць бядняк дванаццаці хлопцам з бізунамі, якія выскачылі з дзівоснай бочачкі.— Ён мужыкоў б'е больна, а не ўверае, што больна, хай-ка і ён пачуствуе, як нам больна!»¹⁰

У варыянтах гэтага сюжэта, які запісаў М. Федароўскі, селянін, атрымаўшы чарадзейны падарунак, таксама «чатуе» ў сваім доме панскіх слуг і самога пана. Арыгінальны заключны эпізод помсты пану: ашуканы селянін з'яўляецца на балі да пана з новай дзівоснай трубочкай, з якой выскакваюць малайцы і жорстка збіваюць не толькі пана, але і ўсіх гасцей: «Паны, дзе каторы мог, праз окна, ўсюдаю ўцякаюць, а яны іх лупяць і лупяць! Нарэшце ўсе ўжо паразбягаліся...»¹¹

Своеасабліваць чарадзейных казак заключаецца ў тым, што герой помсціць пану не толькі за сябе, але і за ўсіх прыгнечаных сялян. Казкі аб дзівосных памочніках сустракаюцца ў беларускім фальклорным матэрыяле даволі часта і вылучаюцца больш выразнай сацыяльнай

⁸ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 635.

⁹ Там жа, с. 605.

¹⁰ Романов Е. Р. Белорусский сборник.— Витебск, 1887, вып. 3, с. 275, № 50.

¹¹ Federowski M. Lud białoruski.— Kraków, 1897, t. 1, с. 162, N 489.

накіраванасцю, чым рускія чарадзейныя казкі гэтага ж сюжэтнага тыпу.

Сярод беларускіх чарадзейных казак, якія запісаў У. М. Дабравольскі, можна выдзеліць творы пра подзвігі асілкаў. Асілкі выступаюць як барацьбіты за праўду, справядлівасць супраць розных варожых сіл. «Казка аб Іване Кабыллім сыне»¹² адносіцца да вельмі распаўсюджаных на Беларусі чарадзейных казак, якія ў паказальніках казачных сюжэтаў аб'ядноўваюцца ў групу казак пра тры царствы: герой спачатку трапляе ў жалезнае, потым у сярэбранае і нарэшце ў залатое царства. Ён мужа змагаецца з Цудам-Юдам і Бабай Ягой і вызваляе трох прыгожых дзяўчат з палону.

Паказваючы свайго героя, народ трапна выкарыстоўвае гіпербалу. Так, у казцы «Кацігарошынка» герой «...як падбросіць скаваную тростачку, а ладонь падставіў — тростачка сплюшчылася, у ёй было ажно 25 пудоў»¹³. Гіпербалізацыя сілы станоўчага героя заўсёды спалучаецца з ускладненнем задач, якія паўставалі перад героем. Іменна гэта надавала напружанасць дзеянню, узмацняла канфлікт мастацкага твора. У гэтай казцы створан вобраз мужа, смелага і моцнага чалавека, які пераадоляе ўсе перашкоды на шляху да шчаслівага жыцця.

Пад асобнай рубрыкай у «Смаленскім этнаграфічным зборніку» змешчана некалькі казак пра жывёл. Але ў гэту рубрыку ўвайшлі творы зусім не з гэтай тэматыкі, напрыклад «Ераст Ераставіч і Хвораст Хвораставіч», «Лгала і Палагала» і інш.

Як адзначалі многія даследчыкі вуснай народнай творчасці, беларускі казачны эпас вылучаецца з эпасу ўсходніх славян вялікай колькасцю казак пра жывёл. Высока ацэньвалі беларускую казку Я. Ф. Карскі, С. В. Саўчанка. Погляды гэтых вучоных раздзяляў вядомы чэшскі вучоны-казказнаўца Поліўка. Ён лічыў, што іменна ў беларускіх губернях запісана найбольш казак і што «ні ў велікарускіх, ні ва ўкраінскіх казках няма такой вялікай колькасці казак пра жывёл»¹⁴.

У большасці апублікаваных беларускія казкі пра жы-

¹² Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 410.

¹³ Там жа, с. 626.

¹⁴ Polivka Jufi. Slovanské Pohadky.— Praha, 1932, с. 90.

вёл — гэта забаўныя гісторыі аб прыгодах звяроў, у іх няма баечнага алегарызму, які так часта праяўляецца, напрыклад, ва ўкраінскіх казках. У класавым грамадстве народ ператварыў казку ў востры сатырычны твор. Іменна гэту рысу народных казак зазначыў М. Горкі ў пісьме да збіральніка адыгейскага фальклору П. Максімава: «Вельмі цікавая і казка пра зайчыху, лісу і ваўка, памочніка старшыні, яна выкрывае сацыяльныя адносіны людзей, чаго звычайна ў казках пра жывёл не бачаць»¹⁵.

Улюбёным героем беларускіх казачных гісторый, як і ўсіх усходнеславянскіх казак, з'яўляецца ліса. Яе хітрыкі і свавольствы сталі асновай многіх сюжэтаў. Ліса ў беларускіх казках — хітрая, льсцiвая, злая, жорсткая, падманшчыца. Ва ўсіх казках яна надзяляецца гэтымі рысамі. У казцы «Як мядзведзь, воўк і пяхух лісіцу із заячына доміка турылі, і як лісіца вымудрылась мядзведзя загубіць»¹⁶, запісанай У. М. Дабравольскім, ліса карыстаецца даверлівасцю зайца і выганяе яго з хаткі.

Воўк у казках, як правіла, дужы, але прагны і неразумны. У такім адлюстраванні выяўляюцца не столькі рэальныя асаблівасці таго чалавечага тыпу, які воўк увасабляе, колькі адносіны да яго народа. У казцы «Як воўк хазяіна заставіў карміць сабачку і як сабачка ваўка абманіў»¹⁷ воўк дапамагае худому і галоднаму сабаку ў бядзе. Але і ў гэтай казцы для яго характэрна жорсткасць. Ён прызнае толькі адно права—права моцнага, права вострых зубоў. Без гэтай рысы воўк не воўк. Казка заканчваецца яго пагібеллю.

У казках пра жывёл крытыкуецца адмоўнае ў паводзінах людзей: зайздрасць, гультайства, хітрасць, жорсткасць. Так, у казцы «Як кот і сабака з ваўком дружбу вадзілі, і воўк іх карміў, потым сабачку звёў»¹⁸ асуджаецца няўдзячнасць таварышам, здрадніцтва.

Раздзел «Казкі аб жывёлах» мае падзагалавак «Шутлівыя». І на самай справе, Дабравольскі змясціў тут казкі сатырычнага і гумарыстычнага зместу. Але іх нельга аднесці да казак пра жывёл. Сярод іх некалькі

¹⁵ Максимов П. Горские сказки.— М., 1937, с. 4.

¹⁶ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 652.

¹⁷ Там жа, с. 653.

¹⁸ Там жа, с. 655.

небыліц, для якіх характэрна апавяданне пра самыя неверагодныя, немагчымыя ў сапраўднасці падзеі. Тыповай небыліцай з'яўляецца казка, запісаная Дабравольскім ад селяніна Т. Воранава, «Аб мужыку, што лоўка ўраць умеў»¹⁹. Герой расказвае цару, як ён па ракіце далез да неба, бачыў бога, які гуляў у карты, спусціўся па вяроўцы, звітай з мякіны, і г. д. З усім цар згаджаўся. Але не вытрымаў, калі селянін сказаў, што сустрэў пастуха—бацьку цара. Мужык выйграе талерку золата.

У «Смаленскім этнаграфічным зборніку» змешчаны і сацыяльна-бытавыя казкі. Заслуга збіральніка заключаецца ў тым, што ён запісаў яркія ў ідэйна-мастацкіх адносінах сацыяльна-бытавыя казкі, якія даюць багаты матэрыял для вывучэння жыцця народа таго часу. Перш за ўсё ён імкнуўся захаваць сацыяльна-крытычную накіраванасць гэтых твораў, а таксама дыялектныя і іншыя моўныя асаблівасці гаворкі. Найбольш важнымі сярод беларускіх сацыяльна-бытавых казак з'яўляюцца антыпрыгонніцкія і антырэлігійныя творы. Іх ідэйна-тэматычны змест ахоплівае многія істотныя сацыяльныя з'явы таго часу, адлюстроўваючы вызваленчую барацьбу народа і рост яго класавай свядомасці. Вядома, што беларускі народ на працягу стагоддзяў знаходзіўся не толькі пад сацыяльным, але нацыянальным і рэлігійным прыгнётам. Гэта аказала моцны ўплыў на ідэйны змест, сістэму вобразаў, мову беларускіх антыпрыгонніцкіх і антырэлігійных казак, якія пры ўсёй блізкасці да аналагічных твораў рускага і ўкраінскага фальклору маюць і свае спецыфічныя рысы.

Да тыповых сацыяльна-бытавых казак у першую чаргу трэба аднесці сюжэты пра ашуканага пана, пра багацея, які наняў работніка, пра пані, якую ашукаў хітры селянін, і іншыя шматлікія сюжэты аб адносінах паноў і сялян, запісаныя смаленскім збіральнікам. Казка не ведае літасці да пана. Яна высмейвае пана за яго ганарлівасць, жорсткасць, дурасць, гультайства. Напрыклад, у казцы «Як пан адняў у мужыка пірог да гуся, а мужык за ета трожжы набіўся пана» высмейваецца прагнасць пана. Канфлікт паміж панам і селянінам завязваецца ў сувязі з тым, што, праязджаючы па дарозе,

¹⁹ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 663.

пан загадвае забраць у мужыка пірог і гуся. Мужык адпомсціў пану за здзекі. Плаціць ён пану той жа «манетай», якой раней плаціў пан мужыкам: «Пайшоў мужык, выказаў хлудзец лазовы, давай яго снаваць колькі ўлезла»²⁰. У казцы выкарыстоўваецца традыцыйны прыём траічнасці, характэрны для чарадзейных казак. Мужык тры разы наведвае пана: адзін раз у вобразе пільшчыка, другі — доктара, трэці — без маскі. У казцы «Барын — яму мужык параіў лашадзей сабе з тыкв высіжваць» паказваецца дурасць пана. Мужык раіць пану выседжваць з гарбузоў коней. Едкай сатырай напоўнена развязка казкі: пан захацеў есці, «как то стаў паварачвацца, да як загрыміць ён з гэтай елкі, а пад той елкай ляжаў заяц, то гэты заяк як ускочыць, як пабяжыць, а ён то за ім услед, і крычыць: «Ай, не даседзеў я сабе лашадзей!»²¹ Так з дапамогай утрыраванага паказу жыцця паноў дасягаецца адна з асноўных мэт казкі — прынізіць і высмеяць прыгнятальнікаў народа. Аднак сатырычныя казкі не толькі адмаўлялі сапраўднасць таго часу, якая была заснавана на прыгнёце. Яны сцвярджалі свой ідэал героя — простага чалавека, працай якога створана багацце на зямлі. Станоўчыя героі сатырычных казак у запісах У. М. Дабравольскага прыцягваюць сваёй смеласцю, рашучасцю, непрымірымасцю да прыгнятальнікаў.

Ужо ў феадальную эпоху ў вуснапаэтычных творах беларускага народа пачалі праяўляцца крытычныя адносіны да рэлігіі і царквы. Гэта сведчыць аб тым, што рэлігійныя ілюзіі аб вечным замагільным шчасці, якімі суцяшала царква, не маглі стрымаць росту антырэлігійных настрояў. У антыклерыкальных народных творах, якія змешчаны ў 1-м томе «Смаленскага этнаграфічнага зборніка», развенчана святасць боскіх служак. Народныя казкі «Як поп з дзяканам дзяньгу нажывалі, дзякан чужыя вешчы хаваў, а поп адгадаваў», «Як мужык з салдатам папоў губілі», «Як поп абманіў Тараса аднажды, а Тарас яго дважды» паказваюць іх хцівымі, помслівымі, п'яніцамі і ашуканцамі. Казкі малююць папа прэтным і зайздросным. У казцы «Як поп казлом здзелаў-

²⁰ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 706.

²¹ Там жа, с. 708.

ся»²² поп даведваецца, што бядняк-мужык знайшоў грошы. Поп аж закалаціўся ад прагнасці. Нацягнуў на сябе ён казліную скуру і ў глухую ноч падышоў да хаты мужыка і стаў стукацца. Поп забраў грошы, але вымагальніцтва не прайшло беспакarana: казліная скура прырасла да яго.

Для таго каб больш балюча ўразіць аб'ект сатыры (у дадзеным выпадку духавенства), у казках выкарыстоўваюцца такія камічныя сітуацыі, з дапамогай якіх зрываецца маска з прапаведнікаў рэлігійнай маралі. Бязлітасны смех у казках, якія выкрываюць амаральнае аблічча духавенства. Сатыра ў гэтых творах з'яўляецца асабліва рэзкай. Так, у казцы «Як папоў батрак пападзю праўчыў і дзякана, яе спалюбоўніка, і папа нашчот пападдзі абразуміў» дзяк, якога застае ў пападдзі батрак, хаваецца пад падлогу. Знайшоўшы там «свяшчэннаслужыцеля», батрак «як саскроб яго за грыву, уж ён яго тапіў, тапіў, абпачкаў яго ўсяго ў пойла»²³. Дзяк паказваецца ў сваім агідным выглядзе. Такая абмалёўка партрэта ў момант вастрэйшай камічнай сітуацыі — адна з важнейшых асаблівасцей народнай сатыры, якая безлітасна і трапна бічавала духавенства і царкву.

Казкі ў запісе У. М. Дабравольскага вельмі цікавыя. Яны вылучаюцца разнастайнасцю мастацкіх вобразаў, паслядоўнасцю. У іх адлюстраваны ідэалы народа, якія праслаўляюць імкненне да працы, дружбу, знаходлівасць, смеласць. І разам з тым народ рашуча крытыкаваў адмоўнае ў жыцці. Вялікая заслуга збіральніка заключаецца ў тым, што ён адшукаў таленавітых казачнікаў-мастакоў, змог знайсці да іх падыход і па-мастацку запісаць іх расказы.

У. Дабравольскім сабран вельмі багаты фальклорна-этнаграфічны матэрыял. Гэты матэрыял з'яўляецца каштоўнай крыніцай для савецкіх вучоных, якія займаюцца даследаваннем быту і культуры беларускага народа.

²² Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 1, с. 703.

²³ Там жа, с. 697.

У. К. КАСЬКО

ПАРЭМІЯГРАФІЧНАЯ СПАДЧЫНА А. К. СЕРЖПУТОЎСКАГА

Значную каштоўнасць для даследчыкаў духоўнай культуры беларускага народа мае рукапісны «Зборнік беларускіх прыказак і прымавак» А. К. Сержпутоўскага. На працягу многіх дзесяцігоддзяў вучоны збіраў і запісваў народную фразеалогію, уключаючы прымаўкі, прыказкі і г. д. Складзены ім зборнік беларускіх прыказак і ўстойлівых выразаў мае 6225 тэкстаў і перавышае па колькасці запісаў самыя буйныя дарэвалюцыйныя друкаваныя зборнікі¹. Гэта праца вельмі высокая была ацэнена Аддзяленнем этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства і А. К. Сержпутоўскаму за яе быў прысуджаны малы залаты медаль². На жаль, па невядомых прычынах зборнік не быў апублікаван. У 20-я гады зборнік збіраўся апублікаваць Інстытут беларускай культуры, аднак і на гэты раз праца не ўбачыла свет. Машынапісны экзэмпляр зборніка (лёс рукапісу невядомы) апынуўся ў архіве Секцыі этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі АН БССР. У час вайны рукапіс разам з фальклорным архівам АН БССР быў захоплен нямецка-фашысцкімі акупантамі і вывезен у Германію. У 1946 г. сярод нотных і іншых матэрыялаў Радзёкамтэта, вярнутых з Германіі, была знойдзена частка зборніка Сержпутоўскага. Захаваліся машынапісныя старонкі 1—99 і 127—186, у якіх занатавана каля 5200 прыказак, прымавак і г. д. Знайшліся таксама прадмова «Ад збіральніка», напісаная рукою аўтара, і яго кароткая анатацыя да выдання, якое павінен быў ажыццявіць Інбелкульт. Сержпутоўскі адзначае, што прыказкі і прымаўкі, якія

¹ Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем.— СПб, 1874 (3715 записей); Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник, ч. 3. Пословицы.— СПб, 1894 (несколько более 3000).

² Известия РГО.— СПб, 1909, т. 4—6, с. 1—2.

ўвайшли ў зборнік, запісаны ім у 1884—1916 гг. на Беларускай Палесі — паўднёвай частцы Слуцкага і паўночнай частцы Мазырскага павеятаў Мінскай губерні. Збіральнік каратка характарызуе мясцовасць, дзе ён запісваў уклад жыцця палешукоў, высока адзваецца аб мове беларусаў, насычанай прыказкамі, прымаўкамі, у якіх, паводле яго слоў, «адлюстроўваецца самабытнасць народа, узровень яго разумовага і маральнага развіцця, уплыў творчасці суседніх народаў»³.

Заслугоўвае ўвагі думка даследчыка аб паходжанні прыказак і прымавак. На яго думку, многія з іх утварыліся ад казак, паданняў, апавяданняў, якія далі сэнс той або іншай прыказцы. Але асноўнай крыніцай прыказак і прымавак было, вядома, рэальнае жыццё народа. Часцей прыказкі і прымаўкі проста ўводзіліся казачнікамі ў свае казкі, каб аживіць твор, зрабіць змест больш цікавым.

Свае запісы прыказак, прымавак Сержпудоўскі згрупаваў па тэматычных рубрыках, пададзеных у алфавітным парадку (Абавязак, Абмаўленне, Абяцанне, Адзінота і г. д.).

Прынцып класіфікацыі прыказак па асноўных паняццях-тэмах неабходна лічыць больш дасканалым, чым прынцып Адальберга і Федароўскага, якія сістэматызавалі матэрыял па апорнаму слову прыказкі. Прыказкі Сержпудоўскага давалі шырокае ўяўленне аб разнастайных баках вясковага жыцця, аб нормах, звычаях, маралі, занятках беларусаў-палешукоў. У рубрыцы «Земляробства», напрыклад, шмат прыказак-прыкмет, якія абагульняюць шматвяковы гаспадарчы вопыт земляроба: «Май халодны — не будзеш галодны»; «Мокры май — жыта як гай»; «Рэпу ды гарох не сей каля дарог»; «Дзе валашка, там хлеба крошка»⁴.

Прыказкі і прымаўкі пад рубрыкай «Бяда» малююць цяжкае становішча сялян, якія жывуць у голадзе і галечы: «Бяда бы дуда: пачне дучь, аж слёзы бягуць»; «То не бяда, што ў жыце лебяды — няма горай бяды, як ні жыта, ні лебяды»; «Бяда ўсюды знойдзе»; «Адкуль толькі тое ліха бярэцца, калі кепска живецца»⁵.

Класіфікацыя прыказак і прымавак, прапанаваная

³ Архіў ІМЭФ АН БССР, ф. 9, воп. 2, спр. 21, с. VI.

⁴ АІМЭФ, ф. 9, воп. 2, спр. 21, с. 83.

⁵ Там жа, с. 22.

Сержпудоўскім, хоць і мела некаторыя перавагі перад алфавітным размяшчэннем матэрыялу, у той жа час таксама не магла лічыцца дасканалай. Матэрыялы многіх рубрык былі падобныя па тэмах, зместу, гублялася гістарычная паслядоўнасць у развіцці прыказак і функцыянальнае прызначэнне іх асобных катэгорый.

Таму пры аналізе прыказак зборніка Сержпудоўскага больш мэтазгодна карыстацца класіфікацыяй, прапанаванай М. Я. Грынблатам⁶, якая ўяўляецца нам найбольш абгрунтаванай. У аснову сістэматызацыі матэрыялаў пакладзены прынцып размяшчэння іх па асноўных сферах жыцця і быту народа, з якімі прыказкі непасрэдна звязаны. Сярод вялікага матэрыялу (12 473 прыказкі і прымаўкі, у тым ліку 1539 запісаў Сержпудоўскага) Грынблат вылучае дзевяць раздзелаў: Прырода, гаспадарчая дзейнасць, праца; Матэрыяльны быт; Грамадскае жыццё; Сям'я і сямейны быт; духоўнае жыццё; Чалавек і яго якасці, мараль; Агульныя меркаванні; Розныя павучанні і жыццёвыя назіранні; Прыказкі і прымаўкі савецкага часу. У сваю чаргу раздзелы ўключаюць у сябе рубрыкі, якія ахопліваюць асобныя бакі жыцця народа, яго дзейнасці, узаемаадносін паміж класамі, у сям'і і г. д. Гэта класіфікацыя выкарыстана пры разглядзе выяўленага намі невядомага раней рукапіснага зборніка А. Сержпудоўскага «Беларускія прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў Мазырскім павеце».

Матэрыялы рукапіснага зборніка Сержпудоўскага «Беларускія прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў Мазырскім павеце» аналізуюцца ўпершыню.

Былыя супрацоўнікі А. К. Сержпудоўскага і тыя, хто добра ведаў яго, сцвярджаюць, што ў сваіх справаздачах аб навуковай дзейнасці ён указаў далёка не ўсе напісаныя ім працы. Так, А. С. Бяжковіч раскажаў нам, што Сержпудоўскі знаёміў яго з невялікім зборнікам прыказак, размешчаных у алфавітным парадку. Жонка А. К. Супінскага, які працаваў разам з Сержпудоўскім у беларускім аддзеле ДМЭН СССР, успамінае, як Сержпудоўскі чытаў у іх доме свае запісы беларускіх калыханак і вельмі шкадаваў, што не навучыўся запісваць напевы песень. Усё гэта прыводзіла да думкі, што дзесь-

⁶ Прыказкі і прымаўкі ў 2-х кн., кн. 1. Складанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі М. Я. Грынблата.— Мн., 1976, с. 5—48.

ці яшчэ могуць захоўвацца невядомыя працы вучонага. І сапраўды, знаёмячыся з асабістым архівам Е. А. Ляцкага, які захоўваецца ў Інстытуце рускай літаратуры (Пушкінскі дом) у Ленінградзе, мы звярнулі ўвагу на невялікі сшытак, на тытульным лісце якога было напісана «Сержпутоўскі А. Беларускія прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў Мазырскім павеце»⁷.

У гэтым артыкуле рукой Сержпутоўскага ў алфавітным парадку запісаны 493 прыказкі і прымаўкі, у якіх захаваны асаблівасці мясцовай мовы. Спачатку падумалася, што выяўлены намі сшытак з'яўляецца часткай таго зборніка беларускіх прыказак і прымавак, які захоўваўся ў архіве ІМЭФ БССР, але пасля параўнання тэкстаў высветлілася, што перад намі самастойная праца: супадалі толькі 58 прыказак і прымавак.

Застаецца незразумелым, чым выклікана складанне асобнага невялікага зборніка прыказак і прымавак, запісаных у Мазырскім павеце, і чаму яны не былі ўключаны ў агульны зборнік, падрыхтаваны да друку. Меркаванне аб тым, што для друку былі адабраны найбольш яркія тэксты, мала верагоднае. Прыказкі, якія змешчаны ў сшытку, па ідэйна-мастацкіх якасцях не ўступаюць адабраным для апублікавання ў зборніку. Магчыма, уключэнню ў зборнік матэрыялаў мазырскага сшытка перашкаджаў аб'ём кнігі, вызначаны выдавецтвам. Гэта тым больш верагодна, што, як сведчыць перапіска Сержпутоўскага з Інбелкультам адносна выдання яго зборнікаў, вучонаму неаднаразова даводзілася скарачаць свае матэрыялы⁸. А магчыма, сшытак, які называўся «Беларускія прыказкі і прымаўкі, запісаныя ў Мазырскім павеце», быў прызначан для выдання невялікага лакальнага зборніка.

У гэтым зборніку, як у люстэрку, адлюстравалася жыццё мазырскага беларуса-палешука, яго жыццёвая практыка, мараль, этыка, духоўны свет.

У рукапісным зборніку значнае месца занялі прыказкі пра зямлю-карміцельку: «Жыта на зіму сее, хаць летам пасее» (№ 108); «Не зважай на ўраджай, а жыта сей» (№ 233); «Уміраць збірайся, а поле пашы» (№ 367). Гэтыя прыказкі звязаны з народнай метэара-

⁷ Інститут русской литературы (Пушкинский дом), ф. 163, воп. 1, № 39.

⁸ Архіў ДМЭН СССР, ф. 139, воп. 2, № 64.

логіяй і народным календаром: шматвяковыя назіранні над прыродай дыктавалі селяніну тэрміны сяўбы, пача так сенакосы, уборкі.

Аднак ён разумеў, што лёс ураджаю залежыць перш за ўсё ад яго працы. Адсюль прыказкі, якія ўслаўляюць працалюбства чалавека: «Работа — хлеб салодзіць» (№ 285); «Работа чалавека лечыць» (№ 175), і, наадварот, такія, якія асуджаюць ляноту, гультаёў: «Менш гавары, ды больш рабі» (№ 360); «У запас не нагуляешся» (№ 362); «У запас не выпішся» (№ 448).

Рад прыказак у зборніку прысвечан народным рамёствам: «Што ўмець — за плячыма не насіць» (№ 447). З асаблівай сімпатыяй адносіўся беларускі селянін да прафесіі каваля: «У каваля рукі па локці ў золаце» (№ 363).

Адносіны да працы вызначала, на думку народа, маральнае аблічча чалавека. Працалюбства, павага да прафесіі выступаюць у прыказках як катэгорыі цудоўнага, узвышанага. Падкрэсліваючы гэта, В. Я. Гусеў пісаў: «Працоўная стваральная, творчая дзейнасць чалавечага калектыву ляжыць у аснове эстэтычнага ідэалу народных мас заўсёды»⁹.

Высока цаніліся на вёсцы прафесіі цесляра, бондара. Заняткі рыбака, паляўнічага селянін адносіў да разраду несур'ёзных: «У рыбака голыя бака, да абед сыт, а ў стральца дым густы, да абед пусты: ён пук і дзесяць грошай з рук» (№ 372). Злосна высмейвае прыказка дрэнную, няўмелую работу: «Не куюцца, да плешчацца» (№ 239); «Нечага перад невадам рыбу лавіць» (№ 202); «У няўмеючага рукі не баляць» (№ 368). Гэтыя прыказкі і прымаўкі і сёння не страцілі свайго значэння: іх можна і неабходна выкарыстоўваць у выхаваўчай рабоце, прывіваючы моладзі любоў да творчай працы, высмейваючы гультаёў. Нездарма аб павазе народа да майстэрства рабочага чалавека гаварыў Л. І. Брэжнеў: «У нашай краіне здаўна самым ганаровым у народзе было званне майстра, умельца. Нам неабходна яшчэ вышэй узняць павагу да гэтага звання, усямерна заахвочваць тых, хто дабіваецца высокай якасці ў рабоце»¹⁰.

Значнае месца ў зборніку займаюць прыказкі і пры-

⁹ Гусев В. Е. Эстетика фольклора.— М., 1967, с. 272.

¹⁰ Правда, 1974, 24 сак.

маўкі, якія адлюстроўваюць матэрыяльны быт селяніна дарэвалюцыйнай вёскі. Яны даюць уяўленне аб цяжкім жыцці беларуса-палешука, нясуць разнастайную інфармацыю аб яго гаспадарцы, сядзібе, доме, расказваюць аб яго клопатах і перажываннях. М. Горкі пісаў: «Увогуле прыказкі і прымаўкі ўзорна фарміруюць увесь жыццёвы сацыяльна-гістарычны вопыт працоўнага народа»¹¹.

Руплівыя гаспадар і гаспадыня заўсёды карысталіся павагай у беларусаў: «Плача гумно без гаспадара, а хата без гаспадыні» (№ 270); «Хата без хазяйкі, як пчолы без маткі» (№ 378). Добры гаспадар павінен назапасіць сена для жывёлы: «Сена да Юр'я павінна быць і ў дурня» (№ 310); добрая гаспадыня не толькі выхоўвае дзяцей, але і гатуе ежу, пячэ хлеб: «З аднае дзежкі трэба хлеб і ляпешкі» (№ 334). На жаль, як сведчаць многія прыказкі, праявіць свае здольнасці на поўную сілу беларускай сялянцы не ўдавалася, перашкаджаў пастаянны недахоп прадуктаў. Аснова асноў — хлеб не заўсёды быў у доме беларуса-палешука: «Хлеб — госць, сягоння е, а заўтра няма» (№ 397). Прыходзілася перабівацца «часам з квасам, а парою з вадою» (№ 435).

Няма ў зборніку ніводнай прыказкі аб дастатку ў хаце беларускага селяніна. Усе яны толькі аб галечы, недахопу адзення, абутку, аб нявер'і ў паляпшэнне сваёй долі пры існуючым ладзе: «Век смачна не пераесці, хораша не перахадзіць» (№ 40).

Селянін, які заўсёды вызначаўся гасціннасцю, шчодрасцю, вымушан у той жа час быць гаспадарлівым, захоўваць кожны кавалак хлеба: «Па багата не кусай, а то ўдавішся» (№ 268). Аднак нават у такім беспрасветным становішчы беларуса-палешука не пакідаў гумар: «Мала хлеба, то будзеш калачы пекці да есці» (№ 172); «Падзяруцца башмакі, дык будуць асьмакі» (№ 250).

Сярод прыказак і прымавак, аднесеных па прынятай намі класіфікацыі да раздзелу «Грамадскае жыццё», асаблівай вастрынёй вылучаюцца творы, накіраваныя супраць царскага самадзяржаўя, паноў, рэлігіі: «Ярмо лёгкае, а цяжка» (№ 469), — сцвярджае народная мудрасць. Не цяжка здагадацца, што пад ярмом маецца на ўвазе сацыяльны прыгнёт. Прыказкі, як адчувальны барометр, адгукаюцца на ўсе з'явы палітычнага жыцця.

¹¹ М. Горький о литературе.— М., 1953, с. 329.

Свае адносіны да сталыпінскай рэформы народ трапна выказаў у прыказцы: «Кося, кося, у аглоблю, дам аброку, а там другою па боку» (№ 149).

Насуперак сцвярджэнням некаторых збіральных рэакцыйнага напрамку аб быццам бы бязмежнай веры беларускага селяніна ў добрага цара народная прыказка сцвярджала: «Брадзяга — усяму свету знявага, а сволач — цару помач» (№ 311). Такой вострай антысамадзяржаўнай накіраванасці прыказкі не знайсці ні ў адным беларускім і рускім дарэвалюцыйным фальклорным зборніку.

Спецыфікай беларускага прыказкавага матэрыялу можна растлумачыць і наяўнасць у зборніку прыказак, якія высмейваюць паноў, памешчыкаў. Як справядліва заўважае М. Грынблат, падобнай рубрыкі не сустракаецца нават у фундаментальным зборніку рускіх прыказак Даля¹².

Вострая сатыра на паноў праяўляецца ў самых на першы погляд нечаканых словазлучэннях: «Пан багаты — яму добра, сабака калматы — яму цёпла» (№ 258). Параўноўваючы фанабэрыстага пана з сабакам, прыказка падкрэслівае нянавісць сялян да сваіх прыгнятальнікаў, жаданне высмеяць іх. Створаныя ў перыяд прыгонніцкага права і парэформенны перыяд, многія прыказкі сведчаць аб жорсткасці памешчыкаў, заклікаюць не верыць іх «дабрыні»: «У пана ласка па парог» (№ 371). У некаторых прыказках гучыць заклік да прамога непадпарадкавання панам: «Хто гнецца, таго і гнуць» (№ 402).

Гаворачы аб класавых узаемаадносінах у Расіі, аб імкненні народных мас звергнуць існуючы лад і пабудавать новае грамадства, У. І. Ленін пісаў: «Гэта маса, — галоўным чынам, сялянства, — паказала ў рэвалюцыі, якая вялікая ў ёй нянавісць да старога, як жыва адчувае яна ўсе цяжкасці сучаснага рэжыму, якое вялікае ў ёй стыхійнае імкненне вызваліцца ад іх і знайсці лепшае жыццё»¹³.

Сваю нянавісць да прыгнятальнікаў беларускі народ выказаў у прыказках і прымаўках антыпапоўскай і антыцаркоўнай накіраванасці. Поп сквапны, крывадушны: «Папоўскае вока, а ксяндзоўскае горла, та ўсё пажорла» (№ 252); «Папоўскія вочы завідушчыя, папоўскія рукі

¹² Прыказкі і прымаўкі, кн. 1, с. 33.

¹³ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 20, с. 70.

заграбушчыя» (№ 263); «На покуце сядзіць ці поп ці дурань» (№ 189); «Каму клапатно, а папу палатно» (№ 146). Без асаблівай пашаны адносіўся беларускі селянін і да царквы: «Гразка ісці ў царкву, хіба хадзем у карчму» (№ 59).

«Магчыма, ні ў адной з форм моўнай творчасці народа з такой сілай і так шматгранна не праяўляецца яго розум, так крышталёна не адкладаецца яго нацыянальная гісторыя, грамадскі лад, быт, светапогляд, як у прыказках»,— пісаў М. Шолахаў¹⁴. Гэта адносіцца і да беларускіх прыказак, у тым ліку і прыказак зборніка Сержпутоўскага.

Эгаістычнаму індывідуалізму прадстаўнікоў кіруючага класа народ супрацьпастаўляе сілы калектывізму, узаемадапамогі грамады: «З мірам гараваць, з мірам паміраць» (№ 337); «Грамада—вялікі чалавек» (№ 61), высока цэніць традыцыйную гасціннасць, добрасуседства, спачуванне чужому гору, дабрату.

Глыбокім сэнсам прасякнута прыказкі зборніка, якія характарызуюць сямейны быт беларускага селяніна, яго духоўнае жыццё, маральныя якасці чалавека, яго жыццёвы вопыт. Створаныя ў сялянскім асяроддзі прыказкі, натуральна, выказваюць сялянскі погляд на жыццё. У чалавека перш за ўсё цэніцца яго працалюбства, розум, кемлівасць, смеласць, цярплівасць і, наадварот, асуджаюцца падман, хітрасць, п'янства, зладзейства.

У прыказках беларускі селянін выказвае таксама свае філасофскія погляды на жыццё і смерць, лёс і шчасце, дабро і зло, праўду і няпраўду, сваё і чужое.

Прыказкі матэрыялістычныя ў сваёй аснове. Рэлігійнаму вучэнню аб бессмяротнасці душы супрацьпастаўляецца разуменне таго, што ўсё ў свеце мае свой пачатак і канец: «Ад смерці не адперці» (№ 91). Аднак у прыказках няма песімізму. Яны сцвярджаюць жыццё, якое дадзена чалавеку адзін раз, яно нялёгкае, і пражыць яго трэба з карысцю для сябе і іншых: «Век пражыць — не поле перайсці» (№ 39).

Жыццёвы вопыт выказан у прыказках аб выхаванні дзяцей, аб чалавечай этыцы: «Вінавата хата, што спесціла Ігната» (№ 36); «Палажы госцю ячную лусту, а пшанічнае слова» (№ 260).

¹⁴ Даль В. И. Пословицы русского народа.— М., 1957, с. III.

Разглядаючы паэтыку і структуру прыказак, неабходна адзначыць, што ў зборніку побач з прыказкамі, якія складаюцца з дзвюх частак і найбольш характэрны для гэтага жанру народнай творчасці, сустракаюцца і складаныя прыказкі з чатырох і больш частак: «Непавінныя слёзы дарма не мінаюць, падуць на бел камень — камень прабіваюць» (№ 212).

У зборніку акрамя прыказак і прымавак сустракаюцца гумарэскі, жартоўныя дыялогі, каламбуры і іншыя, пераважна гумарыстычныя і сатырычныя творы. У іх адлюстраваліся розныя бакі жыцця і быту беларускага селяніна: «Мае бацькі добра жылі, а я лепш: у іх хлеб е, та солі няма, соль е, та хлеба няма, а ў мяне ні хлеба, ні солі няма» (№ 171).

Большасць прыказак і прымавак зборніка А. Сержпутоўскага ўяўляе эстэтычную і грамадскую каштоўнасць. Сцвярджаючы гуманныя ідэі, аптымізм, яны ў той жа час нясуць у сабе разнастайныя веды аб жыцці, абгульняюць багатыя працоўны вопыт народа, яго маральныя ідэалы, выступаюць супраць зла і несправядлівасці.

Аднак не ўсе матэрыялы зборніка аднолькавыя ў ідэйных і мастацкіх адносінах. Сустракаюцца і некаторыя творы, якія выказваюць чужую народу ідэалогію. Прыказкі, якія складзены духавенствам і праніклі ў народнае асяроддзе, вучылі паслухмянасці, пакорлівасці. Да іх можна аднесці такія «павучэнні»: «За цярпенне дае бог спасенне» (№ 114); «Панскі бой не ўкор» (№ 254); «За паклоны маюць шырокія загоны» (№ 112).

Прыказкі і прымаўкі, якія з'явіліся ў чужым сацыяльным асяроддзі, прыніжалі годнасць селяніна: «Захацеў жыўшы старцам есці з перцам» (№ 122); «Мужык п'е, як у лейку лье, а як прыдзеца плаціць, то бы свіння глядзіць» (№ 181), а асабліва жанчыны: «У бабы волас доўгі, да ум кароткі» (№ 357); «Жонцы не вер дома, а каню ў дарозе» (№ 101). Аднак такіх прыказак не вельмі многа ў зборніку і яны ніколі не зніжаюць значэння гэтай раней невядомай працы вучонага.

Парэміяграфічная спадчына Сержпутоўскага — каштоўны ўклад у беларускую фалькларыстыку. Заслуга вучонага ў тым, што ён захаваў для нашчадкаў скарбіцу народнай мудрасці беларусаў.

Л. П. БАРАБАНАВА

НАВЕЛІСТЫЧНАЯ КАЗКА Ў БЕЛАРУСКІМ КАЗАЧНЫМ ЭПАСЕ

Казка — адзін з найбольш цікавых і распаўсюджаных жанраў вуснапаэтычнай народнай творчасці. У той жа час гэта вельмі складаны жанр, які ўключае ў сябе творы, розныя па паходжанню, зместу і стылю. Таму, перш чым прыступіць да разгляду навелістычных казак, неабходна акрэсліць межы жанру, вырашыць, ці ёсць у нас дастатковыя падставы вылучаць казкі-навелы ў якасці самастойнага і незалежнага віду ўнутры жанру.

У вызначэнні казкі як жанру вучоныя-фалькларысты да гэтай пары не прыйшлі да адзінага погляду¹. У апошні час у працах многіх савецкіх фалькларыстаў падкрэсліваецца вызначальная роля выдумкі. Так, Э. В. Памяранцава піша: «Народная казка — эпічны вусны мастацкі твор, пераважна праявіны, чарадзейнага, авантурнага або бытавога характару з устаноўкай на выдумку»². У гэтым азначэнні «ўстаноўка на выдумку» з'яўляецца галоўнай адзнакай, што вылучае казку з іншых жанраў фальклору. Блізкія да гэтага і азначэнні казкі як жанру, якія даюць У. І. Чычараў³ і У. П. Анікін⁴. Улічваючы ўсё галоўнае, што было падкрэслена ў казках рознымі даследчыкамі, К. П. Кабашнікаў даў наступнае азначэнне: «Казка — гэта мастацкае, вуснае, у пераваж-

¹ Халанский М. Сказки.— У кн.: История русской литературы. Под ред. Е. В. Аничкова и др. М., 1908, с. 134; Никифоров А. И. Сказка, ее бытование и носители. Вступ. статья.— У кн.: Русские народные сказки. Под ред. О. И. Капица. М.—Л., 1930, с. 7; Соколов Ю. М. Русский фольклор.— М., 1938, с. 297.

² Русское народное поэтическое творчество. Под ред. П. Г. Богатырева.— М., 1956, с. 295; Померанцева Э. В. Русская народная сказка.— М., 1963, с. 7; яе ж: Судьбы русской сказки.— М., 1965, с. 7.

³ Чичеров В. И. Русское народное творчество.— М., 1959, с. 276.

⁴ Аникин В. П. Русская народная сказка.— М., 1959, с. 221; яго ж: Русская народная сказка.— М., 1977, с. 195.

най большасці праявінае апавяданне сацыяльна-бытавога, фантастычнага або навелістычна-авантурнага зместу, якое адлюстроўвае рэчаіснасць пры дапамозе мастацкай выдумкі і заключае ў сабе дыдактычна-павучальны сэнс»⁵.

Як відаць з прыведзеных азначэнняў, да казак належаць творы вельмі розныя як па зместу, так і па характару выдумкі. Нераспрацаванасць пытанняў вызначэння казкі як жанру адбіваецца і на праблеме ўнутрыжанравай класіфікацыі, якая да гэтай пары яшчэ канчаткова не вырашана. У залежнасці ад таго, якая адзнака кладзецца ў аснову агульнага азначэння казкі, адны і тыя ж творы розныя даследчыкі адносяць да навелістычных, авантурных або бытавых.

Трэба адзначыць, што спробы распрацаваць агульныя прынцыпы класіфікацыі казак рабіліся неаднаразова, але часта вучоныя вызначаюць від казкі на падставе толькі адной адзнакі: кампазіцыйнай, тэматычнай ці якой-небудзь іншай. Як слухна адзначае Э. Памяранцава, «класіфікацыя ўнутрыжанравых відаў казкі павінна лагічна вынікаць з азначэння казкі ў цэлым і грунтавацца на адзнаках казкі як жанру, г. зн. на характары выдумкі ў тым ці іншым відзе казкі»⁶. «Устаноўка на выдумку», фантастыка — асноўны прынып мастацкага метаду казкі — у той жа час цесна звязана з рэчаіснасцю. І іменна рэчаіснасць вызначае ідэйны змест казак, характар іх сюжэтаў, мову. Таму часцей за ўсё пры ўнутрыжанравай класіфікацыі казак звяртаецца ўвага і на іх ідэйна-тэматычны змест, і на характар мастацкай выдумкі.

Адны вучоныя (У. П. Анікін, Н. М. Вядзернікава), карыстаючыся ўжо прынятай тэрміналогіяй, вылучаюць тры групы казак: казкі пра жывёл, чарадзейныя і бытавыя казкі. Пры такой класіфікацыі ў групу бытавых казак трапляюць як уласна бытавыя, так і казкі навелістычныя, якія ад бытавых не адмяжоўваюцца. Іншыя казказнаўцы (У. І. Чычараў, Э. В. Памяранцава, К. П. Кабашнікаў) вылучаюць наступныя групы казак: казкі пра жывёл, чарадзейныя, авантурна-навелістычныя і сацыяльна-бытавыя. Першыя дзве групы казак блізкія

⁵ Беларуская народная вуснапаэтычная творчасць. — Мн., 1967, с. 125.

⁶ Померанцева Э. В. Судьбы русской сказки, с. 9.

ў тых адносінах, што фантастычны элемент у іх займае пануючае становішча (сюды ж залічваюцца і легендарныя казкі). А групы авантурна-навелістычных казак і сацыяльна-бытавых блізкія адна да другой тым, што фантастычны элемент адыгрывае ў іх другарадную ролю і часта служыць мэтам гумару або сатыры.

Калі вылучэнне груп казак пра жывёл і казак чарадзейных праводзіцца паслядоўна, то, як можна заўважыць, размежаванне авантурных, навелістычных і бытавых казак — справа больш складаная. Н. Вядзернікава авантурныя казкі адносіць да чарадзейных, а асобныя групы навелістычных казак разглядае як бытавыя⁷. Э. Померанцава, вылучыўшы авантурныя казкі як самастойны від, адносіць да іх толькі частку навелістычных, іншыя навелістычныя казкі разглядаюцца разам з бытавымі⁸. У. П. Анікін атаясамлівае тэрміны «казкі бытавыя» і «казкі навелістычныя»⁹. М. А. Вавілава піша, што ў дарэвалюцыйнай фалькларыстыцы тэрмін «навелістычная казка», будучы сінанімічным тэрміну «бытавая казка», азначаў кніжнае, больш позняе паходжанне некаторых бытавых сюжэтаў. Гэты тэрмін замацаваўся ў казказнаўстве да нашых дзён, але ў сучаснай навуцы ён ужываецца часцей не для таго, каб паказаць крыніцу паходжання сюжэта, а аб'ядноўвае казкі па тэматычнай адзнацы¹⁰. У. Чычараў вылучае авантурныя і навелістычныя казкі ў якасці самастойных відаў, робячы агаворку, што часцей за ўсё іх цяжка размежаваць, таму што тэма асабістага жыцця, характэрная для казкі-навелы, амаль заўсёды раскрываецца ў апісанні прыгод¹¹. Даследчык вызначае асноўныя тэмы такіх казак — жаніцьба героя з годнай або нявартай павагі дзяўчынай; верная або няверная жонка; перавыхаванне мужам лянiвай або ўпартай жонкі; добрыя, разумныя парады, дзякуючы якім герой пазбаўляецца ад няшчасця і смерці; лёс і шчасце; мудрасць дзяўчыны і г. д.

Трэба адзначыць, што і тыя вучоныя, якія не вылучаюць навелістычныя казкі ў самастойны від, тым не менш

⁷ Ведерникова Н. М. Русские народные сказки.— М., 1975.

⁸ Померанцева Э. В. Судьбы русской сказки.

⁹ Аникин В. П. Русская народная сказка.— М., 1977, с. 167.

¹⁰ Вавилова М. А. Термин «бытовая сказка» и объем понятия, обозначающего этим термином.— У кн.: Аспирантский сборник. Вологда, 1971, вып. 1. Гуманитарные науки, с. 125.

¹¹ Чичеров В. И. Русское народное творчество, с. 299.

аддзяляюць іх ад уласна бытавых. Разглядаючы групы казак пра разумныя адказы, загадванне і адгадванне загадак, Н. Вядзернікава лічыць, што гэтыя казкі па свайму характару блізкія да чарадзейных¹². Такі погляд падзяляе і У. Анікін: «У бытавых казках, асабліва ў апавяданні на сямейна-бытавыя тэмы, адчуваліся традыцыі чарадзейных казак». Гэтыя казкі, працягвае ён, «яшчэ не зусім выявілі сваю навелістычную асаблівасць і захоўваюць традыцыйную сувязь з былой чарадзейнай выдумкай... У апавяданні яшчэ няма бытавой канкрэтнасці, якая характэрна казкам-навелам»¹³ (пад казкамі-навеламі аўтар разумее і ўласна бытавыя казкі). Але трэба памятаць, што вучоныя маюць на ўвазе не ўсе навелістычныя казкі, а толькі асобныя іх групы.

Цікавы, але некалькі спрэчны пункт погляду на паходжанне і прызначэнне навелістычных казак знаходзім у артыкуле Ю. І. Юдзіна¹⁴, дзе ён вылучае кампазіцыйны прыныцп класіфікацыі казак як асноўны, але пры гэтым робіць важную заўвагу пра неабходнасць адначасовага генетычнага іх вывучэння, паколькі, на думку вучонага, навелістычныя і бытавыя казкі — рэальна існуючыя і розныя казачныя віды. Юдзін лічыць, што «з пункту погляду кампазіцыі чарадзейнай казкі навелістычныя сюжэты ўяўляюць сабой распрацоўку да самастойнага сюжэта асобных чарадзейных элементаў. Гэта як бы асколкі чарадзейнай казкі, апрацаваныя ў час фальклорнага бытавання і ўстаўленыя ў асобую сюжэтную аправу»¹⁵. Па гэтай адзнацы да навелістычных Юдзін адносіць казкі пра герояў, якія вырашаюць цяжкія задачы ці адгадваюць загадкі (850—879), пра мужа на вяселлі жонкі (*891), казкі пра разбойнікаў (953*—959). Да навелістычных гэтыя сюжэты адносіць і паказальнік Андрэева-Аарнэ¹⁶. Але з такой меркай нельга падыходзіць да ўсіх навелістычных казак, якія генетычна вельмі разнастайныя: адны з іх вуснага паходжання, на другіх адчуваецца ўплыў літаратуры. Па характару мастац-

¹² Ведерникова Н. М. Русские народные сказки, с. 94.

¹³ Аникин В. П. Русская народная сказка, с. 177—178.

¹⁴ Юдин Ю. И. О группировке и издании сказок в Своде русского фольклора.— У кн.: Русский фольклор. Л., 1977, т. 17, с. 45—58.

¹⁵ Там жа, с. 52—53.

¹⁶ Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне.— Л., 1929.

кай выдумкі навелістычныя казкі набліжаюцца да бытавых, ад якіх адрозніваюцца сваім прыгодніцкім зместам і некаторымі асаблівасцямі вобразнай сістэмы. Герой навелістычных казак перамагае не з дапамогай цудоўных памочнікаў ці чарадзейнай сілы, а дзякуючы сваёй кемлівасці, розуму і хітрасці. У гэтых казках усё неверагодна, але фантастыка зусім іншая, чым у чарадзейных казках. Тут яна губляе свае чарадзейныя якасці і становіцца гіпербалай магчымасцей чалавека¹⁷. Многія навелістычныя казкі настолькі блізкія да бытавых, што вельмі цяжка бывае размежаваць іх. Адны і тыя ж сюжэты ў залежнасці ад таго, як яны падаюцца казачнікам, могуць ці разрасціся да апісання неверагодных прыгод героя, ці скараціцца да звычайнай бытавой казкі — г. зн. усё залежыць ад характару распрацоўкі сюжэта.

Падсумоўваючы выказванні даследчыкаў аб навелістычнай казцы, можна вылучыць некаторыя агульныя адзнакі, якія характарызуюць гэтыя казкі. Па-першае, асаблівасці фантастыкі, тое, што па спосабу мастацкага асэнсавання рэчаіснасці, па характару выдумкі навелістычныя казкі набліжаюцца да бытавых. Герой дзейнічае сам, без дапамогі звышнатуральных сіл, што сведчыць аб больш познім паходжанні навелістычных казак у параўнанні з чарадзейнымі. У той жа час казкі-навелы адрозніваюцца ад бытавых па характару канфлікту. У навелістычных казках герою ў большасці выпадкаў прыходзіцца «змагацца» з абставінамі; спрытны чалавек, ён трапляе ў розныя незвычайныя становішчы, якія патрабуюць ад яго і здольнасцей незвычайных. Па-другое, казкі-навелы адзначаюцца сюжэтна-тэматычнымі асаблівасцямі і асаблівасцямі вобразнай сістэмы. Іх тэматыка — падзеі сямейнага і асабістага жыцця чалавека. Шырока распаўсюджаны навелістычныя казкі пра жаніцьбу з царэўнай, калі герой праяўляе хітрасць, кемлівасць і знаходлівасць. Героем такіх казак звычайна з'яўляецца салдат або купецкі сын. Другая папулярная тэма казак-навел — тэма вернасці: жонка выратаўвае свайго мужа; абгавораная дзяўчына хаваецца ў лесе і становіцца жонкай царэвіча; верная жонка прымушае працаваць знаёмых мужа, якія спрабавалі яе спакусіць. Даволі значную групу сярод навелістычных казак складаюць

¹⁷ Чичеров В. И. Русское народное творчество, с. 300—301.

казкі пра разбойнікаў і зладзеяў, тут дзейнічаюць вынаходлівы, рашучы салдат, кемлівая, смелая дзяўчына.

Такім чынам, хоць навелістычныя казкі і разнастайныя па тэматыцы, паходжанню, па характару герояў, усё ж, улічваючы асаблівасці фантастыкі, характар канфлікту, мы маем падставы вылучаць іх як самастойны від казак.

У сувязі з тым што тэарэтычныя пытанні ўнутрыжанравай класіфікацыі казак распрацаваны яшчэ недастаткова, на практыцы вылучэнне навелістычных казак як самастойнага віду адбываецца далёка не заўсёды. Так, у шматтомніку беларускай народнай вуснапаэтычнай творчасці навелістычныя казкі аб'яднаны з сацыяльна-бытавымі (1976) і чарадзейнымі (1978), паколькі выданне іх асобным томам не было прадугледжана. Гэта ў значнай ступені аказала ўплыў на падбор матэрыялаў, і ў шматтомнік трапіла толькі 26 казак на 20 навелістычных сюжэтаў.

Кожны народ мае свой непаўторны і своеасаблівы казачны эпас, разам з тым у казках розных народаў можна знайсці агульныя сюжэты. Гэта датычыцца і навелістычных казак. Як у паказальніку Андрэева-Аарнэ (АА), так і ў міжнародным паказальніку казачных сюжэтаў Аарнэ-Томпсана (АТ)¹⁸ навелістычныя казкі складаюць асобную групу ў раздзеле ўласна казак (№ 850—999) і ў сваю чаргу падзяляюцца на больш дробныя сюжэтно-тэматычныя групы. Магчыма, што не ўсе сюжэты навелістычных казак знаходзяцца ў адпаведным раздзеле паказальнікаў, нельга абмяжоўваць групы казак-навел толькі тымі сюжэтамі, што ў паказальніках даюцца як навелістычныя. З другога боку, некаторыя сюжэты, пададзеныя як навелістычныя, блізкія да легенд або прытчаў, напрыклад сюжэт «Чаму перасталі забіваць старых» (981*). Гэта адбываецца таму, што паміж казкамі розных груп рэзкай мяжы няма. І пры адборы матэрыялу, пры вылучэнні навелістычных казак у першую чаргу трэба звяртаць увагу на прыгодніцкі характар казак, кемлівасць і розум іх героя, яго вынаходлівасць у дасягненні мэт, часцей за ўсё любоўных, на вызначаную тэматыку твораў.

¹⁸ The types of the folktale. A classification and bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, translated and enlarged by Stith Thompson. Second Revision. FFC, N 184.—Helsinki, 1961.

Для больш паспяховага і шырокага вывучэння казачнага матэрыялу таго або іншага народа неабходна як складанне нацыянальных паказальнікаў казачных сюжэтаў, якія павінны абапірацца на міжнародны паказальнік АТ, так і пастаяннае ўдакладненне самога міжнароднага паказальніка з дапамогай спасылак на даныя нацыянальных паказальнікаў. Так, калі параўнаць выданны паказальнік АТ 1928 і 1961 гг., то ў другім можна ўбачыць значныя змены.

Разгледзім групу навелістычных сюжэтаў. У паказальніку АТ 1928 г., які быў складзены на матэрыяле казак 7 народаў, улічана 58 сюжэтаў казак-навел. У рускім казачным матэрыяле М. П. Андрэеў¹⁹ вылучае 74 навелістычныя сюжэты, прычым, па меркаванню вучонага, большая іх частка (43) з'яўляецца спецыфічнай прыналежнасцю рускага рэпертуару і толькі 31 сюжэт супадае з міжнародным матэрыялам. Паказальнік АТ 1961 г., дзе ўлічаны сюжэты казак 39 народаў свету, дае ўжо зусім іншыя даныя: усяго ў паказальніку 296 тыпаў і падтыпаў навелістычных сюжэтаў, у самім паказальніку адзначана наяўнасць у рускім матэрыяле 75 сюжэтаў і толькі ў 11 з іх даюцца спасылкі выключна на рускі матэрыял. Але пры гэтым трэба памятаць, што ў той час звесткі пра ўкраінскі казачны эпас даваліся частковыя, па артыкулу М. П. Андрэева «Да характарыстыкі ўкраінскага казачнага матэрыялу», і зусім не было даных пра сюжэтны склад беларускіх казак. Супастаўленне і параўнанне колькасці сюжэтаў казак — справа даволі складаная, таму прыведзеныя тут лічбы некалькі ўмоўныя.

У 1978 г. былі выдадзены «Паказальнік сюжэтаў беларускіх казак», складзены К. П. Кабашнікавым²⁰, і паказальнік Л. Р. Барага «Сюжэты і матывы беларускіх народных казак». Гэтыя паказальнікі з'яўляюцца каштоўным укладам у сучаснае казказнаўства і ў значнай ступені дапамогуць даследчыкам беларускага казачнага эпасу. У 1979 г. выйшаў з друку першы рэгіянальны па-

¹⁹ Андреев Н. П. К характеристике украинского сказочного материала.— У кн.: О. Ф. Ольденбургу. Сб. статей. Л., 1934, с. 61—72.

²⁰ Кабашнікаў К. П. Паказальнік сюжэтаў беларускіх казак.— У кн.: Чарадзейныя казкі, ч. 2. Мн., 1978, с. 603—686. У далейшым спасылкі на тыпы сюжэтаў беларускіх казак даюцца па гэтам паказальніку.

казальнік казачных сюжэтаў усходніх славян²¹, які мае вялікае значэнне для развіцця казказнаўства, асабліва параўнальнага. У паказальніку абагульнены вынікі работы па сістэматызацыі казачнага матэрыялу ўсходнеславянскіх народаў, значна дапоўнены і ўдакладнены даныя паказальніка Андрэева, звесткі пра сюжэтны склад украінскіх і беларускіх казак. З прыведзенай у паказальніку табліцы відаць, наколькі ўжо ўзбагаціліся нашы веды пра сюжэтны склад як казак наогул, так і навелістычных. У рускім казачным матэрыяле складальнікі адзначаюць 137 навелістычных сюжэтаў, ва ўкраінскім — 143, у беларускім — 69.

Калі цяпер параўнаць даныя міжнароднага паказальніка АТ, параўнальнага паказальніка і «Паказальніка сюжэтаў беларускіх казак», то будзе відавочным, што такія тыпы сюжэтаў, як *921 I B = АТ 921* «Гусі з Русі» і *921 II = АТ 921 E* «Гаршэня», адзначаныя ў паказальніку АТ толькі ў рускім матэрыяле, ёсць ва ўкраінцаў і беларусаў. Сюжэт «Залатая гара» (*936 = АТ 936*), які па паказальніку АТ ёсць толькі ў рускіх і фінаў, таксама прысутнічае ў казачным матэрыяле іншых усходніх славян. Можна было б прывесці і іншыя прыклады. Трэба спадзявацца, што далейшае вывучэнне казачнага рэпертуару народаў свету будзе ўносіць усё новыя ўдакладненні ў наяўныя звесткі, а таксама садзейнічаць уключэнню нацыянальнага і рэгіянальнага казачнага матэрыялу ў міжнародны навуковы ўжытак.

У раздзеле навелістычных казак «Паказальніка сюжэтаў беларускіх казак» вылучаны 52 сюжэты, 141 казка адзначана на гэтых сюжэты. У паказальніку ўлічаны запісы з усіх важнейшых зборнікаў беларускіх казак — Е. Р. Раманавы, П. В. Шэйна, М. Федароўскага, У. М. Дабравольскага і інш., а таксама матэрыялы архіва Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР.

Самы папулярны навелістычны сюжэт у Беларусі — «Сямігодка» (875), на які зафіксавана 13 запісаў казак. Запісы зроблены амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі, выключаючы толькі паўднёвую яе частку, на працягу XIX (першы запіс з'явіўся ў III томе «Беларускага зборніка»

²¹ Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. — Л., 1979.

Е. Р. Раманава) — XX стст. Паколькі гэты сюжэт папулярны таксама ў рускіх і ўкраінцаў (зафіксавана адпаведна 34 і 27 тэкстаў казак тыпу 875), то можна сцвярджаць, што казкі на міжнародны сюжэт «Сямігодка» ва ўсходніх славян складаюць пэўную групу, якая распрацавана ва ўласна-ўсходнеславянскай казачнай традыцыі.

Да найбольш распаўсюджаных у беларускай наwelістычнай казцы сюжэтаў адносяцца і сюжэты тыпу 955 «Жаніх-разбойнік» (9 тэкстаў), 956 В «Дзяўчына і разбойнікі» (таксама 9 тэкстаў). Запісы казак гэтых тыпаў зроблены пераважна ў другой палавіне XIX ст. А першы тэкст казкі тыпу 955, які запісаў М. А. Дзмітрыеў, з'явіўся ў вядомым зборніку А. М. Афанасьева «Народныя рускія казкі». З пашпартызаваных запісаў казак відаць, што казкі тыпу 955 «Жаніх-разбойнік» як у XIX ст., так і ў наш час (2 тэксты) былі запісаны ў цэнтральнай частцы Беларусі. Гэта дае падставы меркаваць аб лакальным характары іх бытавання. А калі казкі тыпу 956 В «Дзяўчына і разбойнікі» ў XIX ст. запісваліся толькі на тэрыторыі цяперашняй Гродзенскай вобласці, то ў XX ст.— выключна на Міншчыне (2 тэксты).

Папулярныя і сюжэты «Хто лепшы сябра чалавека» (*894), «Разумныя адказы» (*921 I), «Пакутаваць лепш замалада» (*931). Кожны з гэтых сюжэтаў пададзён 6 тэкстамі. Па 5 запісаў зроблена на сюжэты «Сын цара (Саламон) і сын каваля» (920) і «Цар і салдат» (952). І калі ўсе казкі тыпу 920 запісаны ў XIX ст., то казкі на сюжэт «Цар і салдат» (4 з 5) запісаны пераважна ў 50-я гады XX ст. у розных раёнах Беларусі, што гаворыць пра жывую традыцыю бытавання гэтых казак.

Даволі вядомыя ў беларусаў наwelістычныя казкі на сюжэты «Выпраўленне лянівай» (901* В), «Бесклапотны манастыр» (922), «Грошы — зло» (*937) — на кожны сюжэт пададзена па чатыры тэксты.

Пры рознай колькасці запісаў на асобныя сюжэты ва ўсходніх славян у казачным рэпертуары шмат агульнага — папулярныя сюжэты казак беларусаў зафіксаваны і ў іншых усходніх славян. Акрамя запісаў казак тыпу 875 «Сямігодка» трэба назваць запісы казак тыпу 822 А «Спрэчка пра вернасць жонкі», якія размеркаваны наступным чынам: у рускіх запісана 27 тэкстаў, ва ўкраінцаў — 5, у беларусаў — 3; казак тыпу 910 В «Тры сло-

вы» — адпаведна 32, 19 і 2 тэксты; казак тыпу 920 «Сын цара (Саламон) і сын каваля» — 24, 28 і 6 тэкстаў.

У параўнальным паказальніку зафіксаваны запісы казак на сюжэты, характэрныя толькі для двух усходнеславянскіх народаў. З сюжэтаў, не вызначаных у рускім матэрыяле, можна адзначыць наступныя: «Выпрабаванне сяброў» (893; 4 украінскія тэксты і 2 беларускія), «Розум і шчасце» (945; 9 украінскіх тэкстаў і 4 беларускія). Паколькі беларускія казкі тыпу 945, запісаныя ў XIX ст. у Рэчыцкім павеце, толькі прыблізна адпавядаюць сюжэту «Розум і шчасце», то ў гэтым выпадку магчымы ўплыў украінскага казачнага эпасу на беларускі.

З сюжэтаў, характэрных для казачнага эпасу рускіх і беларусаў і не маючых паралелей ва ўкраінскім казачным матэрыяле, у параўнальным паказальніку вылучаны сюжэты «Жонка вызваляе мужа» (АА 880* В = параўн. паказальнік, 888; 3 рускія тэксты і 2 беларускія), «Гаспадар-рабаўнік» (*966 = параўн. паказальнік, —958 А***; 3 рускія тэксты і 2 беларускія).

Як можна меркаваць па паказальніках, спецыфічна беларускімі распрацоўкамі міжнародных сюжэтаў з'яўляюцца казкі тыпу *901 (II) = Бараг, 901 В* «Выпраўленне ўпартай жонкі» — 1 тэкст запісан у пачатку XX ст. у Слуцкім павеце; 956 (С) = Бараг, 958 Н* «Браты ў разбойнікаў» — 1 казка запісана ў Ваўкавыскім павеце М. Федароўскім; (968) «Ксёндз і разбойнікі» (Бараг не адзначае гэты тып) — 1 запіс М. Федароўскі зрабіў таксама ў Ваўкавыскім павеце. Сюжэт «Спадчына, якую чакаюць сыны» (АТ 982; Бараг, 946*) вылучан у міжнародным паказальніку, але не вядомы рускім і ўкраінцам. У беларускім матэрыяле адзначан 1 запіс казкі на гэты сюжэт, які быў зроблен у Сакольскім павеце, і можна меркаваць, што тут мы маем справу з запазычаннем з польскага казачнага рэпертуару. У паказальніку Ю. Кшыжаноўскага²² гэты сюжэт вылучан пад нумарам 946.

Такім чынам, з адзначаных у паказальніку сюжэтаў навілістычных казак у беларускім матэрыяле папулярна і шырока распаўсюджана абмежаваная колькасць сю-

²² Krzyżanowski J. Polska bajka ludowa w układzie systematycznym.— Wrocław, t. I—II, 1962—1963.

жэтаў. Большасць іх пададзена адзінкавымі тэкстамі: 21 — адным запісам, 6 — двума, да таго ж многія з гэтых казак запісаны ў мінулым стагоддзі. Усё гэта не дазваляе сцвярджаць, што ў сучасных умовах навелістычная казка бытуе шырока. Тым не менш трэба адзначыць, што каля 40 тэкстаў казак-навел запісана не так даўно, у сярэдзіне нашага стагоддзя. У архіве ІМЭФ АН БССР захоўваецца больш 30 тэкстаў казак, якія яшчэ нідзе не публікаваліся. Гэта казкі на сюжэты «Сямігодка» (875; 4 тэксты), «Пакутаваць лепш замалада» (*931 I; 2 тэксты), «Жаніх-разбойнік» (955; 2 тэксты) і некаторыя іншыя. Толькі ў томе «Сацыяльна-бытавыя казкі» (1976) упершыню было надрукавана 5 тэкстаў навелістычных казак, 3 з якіх на сюжэт «Разумныя адказы» (*921 I A). У наш час запісаны казкі ў розных раёнах Беларусі.

Усё гэта дазваляе нам прыйсці да высновы, што ў беларускім казачным эпасе рэальна існуе пэўная група казак, якія па ўсіх адзнаках — характару мастацкай выдумкі, тэматыцы, вобразах і г. д. — можна аднесці да навелістычных. На жаль, беларускія вучоныя-фалькларысты да гэтага часу звярталі вельмі мала ўвагі на гэтыя казкі, і мы не маем спецыяльных даследаванняў, прысвечаных навелістычнай казцы, таму казкі-навелы ў бліжэйшым будучым павінны стаць аб'ектам сістэматычнага і ўсебаковага вывучэння.

Г. А. ПЯТРОЎСКАЯ

МАТЫВЫ І ВОБРАЗЫ БЕЛАРУСКІХ ЧУМАЦКІХ ПЕСЕНЬ

У беларускай сацыяльна-бытавой лірыцы асабліва вялікую цікавасць выклікаюць чумацкія песні, якія ўзніклі і актыўна бытавалі ў эпоху феадалізму. Дакладна невядома, калі іменна пачалі стварацца чумацкія песні ў Беларусі. Слова «чумак» сустракаецца ў дакументах з сярэдзіны XVII ст., але само чумацтва — з'ява больш даўняя. На Украіне, як адзначае даследчык І. С. Слабеў, чумацтва развівалася ў перыяд XV—XVIII стст., але ў XVII—XVIII стст. набыло значныя памеры¹. Прыкладна ў гэты ж перыяд чумацтва як з'ява сацыяльна-эканамічная развівалася і ў Беларусі, якая ўваходзіла ў склад Вялікага княства Літоўскага, а потым, з 1569 г., у склад Рэчы Паспалітай. Вядома, што ў 1540 г. паміж крымскім ханам Сагіб-Гірэем і польскім каралём Сігізмундам Аўгустам быў заключан дагавор, які дазваляў польскім і літоўскім гандлярам і купцам браць соль у Хаджыбеі (пазней паселішча было перайменавана ў Адэсу), Перакопе, Кафе (Керчы) за пэўную плату. Гэта плата была адной з істотных крыніц папаўнення ханскай казны. Пазней, у 1578 г., на саляных ліманах пабываў нават пасланнік караля Стэфана Баторыя.

Хто ж такія чумакі?

Чумакамі называлі возчыкаў, гандляроў, якія прывозілі на валах з Крыма, Дона, Прусіі і іншых месц розныя тавары, галоўным чынам соль і рыбу, а туды вазілі хлеб, скуры, сала².

¹ Чумацкія пісні. Упоряд. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексты), А. І. Іваніцкі (мелодзіі). — Київ, 1976, с. 14—16.

² Н. С. Гілевіч у кнізе «Наша родная песня» (Мн., 1968, с. 155) называе чумакамі «наёмных рабочых-возчыкаў», але гэта не зусім дакладна, бо многія чумакі мелі сваіх валоў і не наймаліся на працу.

М. Я. Грынблат, Н. С. Гілевіч і іншыя даследчыкі лічаць, што назва «чумак» паходзіць ад мер засцярогі супраць хваробы чумы, якая была распаўсюджана на поўдні краіны, куды ездзілі чумакі. Возчыкі прасмольвалі («чумачылі») сваё адзенне, каб уберагчыся ад хваробы, адсюль і назва — чумак³. У апошні час этымалогія гэтага слова тлумачыцца па-іншаму. А. І. Дэй грунтоўна разглядае розныя тлумачэнні паходжання слова «чумак» і лічыць, што ёсць падстава выводзіць гэту назву ад старажытнарускага слова «чум» («чюм») — вялікая скураная або драўляная пасудзіна (бурдзюк, мех) або коўш. Такое тлумачэнне, на яго погляд, больш правільнае, чым тое, якое звязваюць з хваробай чумой, бо ў XV—XVIII стст. гэту хваробу ў дакументах не называюць «чумой», а «мором», «моровою язвою», «моровым поветрием». «Акрамя таго, — і гэта трэба асабліва падкрэсліць, — у жывой народнай мове атрыбуцыя і назва пэўнай з’явы замацоўваюцца за сталымі найбольш выразнымі і найбольш істотнымі яе прыкметамі, а не за другараднымі і часовымі»⁴, — піша даследчык. Больш пастаяннымі атрыбутамі гэтай з’явы А. І. Дэй лічыць «чумы» ў значэнні посуду для перавозкі і меры тавараў, часовымі ж — цяжкую хваробу, якая паўтаралася з вялікімі прамежкамі. Адным з важных аргументаў з’яўляецца і тое, што ў песнях няма ўпамінання пра чуму як прычыну хваробы і смерці чумака.

Чумацкія песні былі больш распаўсюджаны на Украіне, чым у Беларусі і Расіі. Н. П. Калпакова наогул адносіць іх да спецыфікі ўкраінскага фальклору⁵. Асноўнай прычынай гэтага было значна большае развіццё «чумацкага» промыслу на Украіне. А. І. Дэй адзначае, што «чумацтва было пашырана сярод розных пластоў насельніцтва. Солепромыслам займаліся казакі, якія нярэдка ўступалі ў баявыя сутычкі за соль з татарамі Крыма, а асабліва — заможныя сяляне і мяшчане. Не адмаўляліся ад выгаднага чумацкага промыслу прадстаўнікі казацкай верхушкі і духавенства, яны часта пасылалі свае

³ Беларуская народная вуснапаэтычная творчасць. — Мн., 1967, с. 181; Гілевіч Н. С. Наша родная песня, с. 155.

⁴ Чумацкія пісні, с. 13—14.

⁵ Колпакова Н. П. Восточнославянская лирическая песня (сравнительный анализ поэтики). — У кн.: Исторические связи в славянском фольклоре. Русский фольклор. М.—Л., 1968, т. 11, с. 103.

абозы па соль і рыбу»⁶. На Украіне існавала мноства чумацкіх шляхоў: «яны аб'ядноўвалі Левабярэжжа і Слабажаншчыну з Запарожжам і Крымам, вялі на Азоўскае мора і Дон; іншыя злучалі паўночна-заходняе Левабярэжжа і Правабярэжжа з Галічынай і Малдавіяй, куды таксама ездзілі па соль. Асноўныя шляхі мелі свае назвы: Чорны (ад Умані да Запарожскай Сечы), Цараградскі, Бакаеў, Мураўскі, Харкаўскі»⁷.

Шляхі ўкраінскіх чумакоў дасягалі і Беларусі. Аб гэтым сведчаць тэксты песень:

А в городі, а в Одесі
Много денег заробив,
А в Бобруйському трахтирі
За 'дин вечор прокутив.⁸

У другім варыянце гэтай песні чумак многа грошай зарабіў у Палтаве і Варшаве, «А в Міньскому у трахтирі за одну нічку прокутив»⁹.

Украінскія чумакі прыносілі ў Беларусь і свае песні. Але ўкраінскія чумацкія песні пераймаліся таксама і непасрэдна чумакамі-беларусамі, якія ездзілі ў Крым і на саяльныя ліманы па соль і вярталіся назад цераз Украіну. «Аднак гэта не дае падставы гаварыць аб аднабаковым украінскім уплыве на беларускія чумацкія песні і іх поўнай залежнасці ад украінскай першаасновы»¹⁰,— слухна адзначае М. Я. Грынблат. Даследчык мае на ўвазе той факт, што ў Беларусі чумацтва (і чумацкія песні) было таксама распаўсюджана як з'ява сацыяльная: «Папершае, чумацкія песні бытавалі не толькі на беларуска-ўкраінскім паграніччы, яны былі даволі шырока вядомы і ў цэнтральнай Беларусі, на Гродзеншчыне, Віленшчыне, Магілёўшчыне і Віцебшчыне, нават на Смаленшчыне, аб чым сведчаць запісы У. М. Дабравольскага. Па-другое, як ужо адзначалася, само чумацтва на Беларусі было даволі пашыранай сацыяльнай з'явай, што ўтварала адпаведную глебу для самастойнага развіцця песеннай творчасці ў яго асяроддзі. Падабенства многіх белару-

⁶ Чумацкія пісні, с. 14.

⁷ Там жа, с. 15.

⁸ Там жа, с. 376.

⁹ Там жа.

¹⁰ Грынблат М. Я. Сацыяльна-бытавая лірыка.— У кн.: Беларуская народная вуснапаэтычная творчасць, с. 182.

скіх і ўкраінскіх чумацкіх песень больш правільна таму тлумачыць узаемасувязямі і ўзаемапранікненнем»¹¹.

І ўсё ж такі чумацкі промысел у Беларусі не меў такога распаўсюджання, як на Украіне.

З Украіны прывозілі хлеб, асабліва ў неўрадлівыя гады, жывёлу, тытунь, соль. У «Гісторыі Беларускай ССР» адзначаецца, што «восенню і зімой сяляне наймаліся на перавозку тытуню з Украіны ў Мінск, Віцебск, Стоўбцы, а таксама на вывазку солі і вапны ад прыстаней у розныя гарады»¹². Грузы прывозіліся пераважна водным шляхам, і толькі ад прыстані іх развозілі возчыкі, якія маглі звацца і чумакамі. Мы не выключаем і таго, што беларускія чумакі завозілі соль, рыбу і іншыя тавары з Крыма, Прусіі сухапутным шляхам. Бясспрэчна, на валах дастаўлялі нямала такіх неабходных тавараў. Але гэта пытанне вывучана недастаткова. На наш погляд, зыходзячы са сказанага, правамерна зрабіць вывад: значна меншая распаўсюджанасць чумацкага промыслу ў Беларусі і была асноўнай прычынай таго, што гэты від песень у беларускім фальклоры не атрымаў такога пашырэння, як ва ўкраінскім. Тым не менш беларускія чумацкія песні ярка адлюстравалі цяжкую працу і побыт чумакоў, іх настроі і пачуцці. З песень можна бачыць, у якіх умовах і як працавалі чумакі. Пра зборы чумака ў дарогу ў адной з песень гаворыцца:

Чумак рана ўставае,
Сваіх хлопцаў пабуджае:
— Уставайце, хлопцы, рана,
Уставайце, вазы мажце,
Новы ёрмы закладайце,
Сівых валоў запрагайце,
У Крым-горад выязджайце.¹³

Вялікія цяжкасці ў далёкай дарозе прадбачыць не толькі чумак, але адчувае і жывёла:

У полі крынічанька, вада прыбывае,
Малады чумачанька валоў напавае;
Валы равуць, вады не п'юць,
Крым — дарожку чуюць.¹⁴

¹¹ Грынблат М. Я. Сацыяльна-бытавая лірыка, с. 182.

¹² Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці т.— Мн., 1972, т. 1, с. 483.

¹³ Радченко З. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские).— СПб, 1888, с. 195.

¹⁴ Там жа, с. 229.

З глыбокім пачуццём паказана развітанне чумака з сям'ёй у песні «Да пашоў чумак у дарогу». Жонка просіць чумака вярнуцца: «плачуць дзеткі за табою. Малы дзеткі плачуць, ацец-матка тужыць...»¹⁵

Шлях чумакоў быў нялёгкім — часта нападзілі крымскія татары, гайдамакі, розныя банды. Гэта прымушала іх аб'ядноўвацца ў вялікія калектывы, каб мець магчымасць адбівацца ад ворагаў. Арцель (вёлку) чумакоў узначальваў «атаман», у якога былі вялікія паўнамоцтвы. Ён кіраваў чумацкай арцеллю, арганізоўваў абарону. Іншы раз чумакоў суправаджаў з мэтай аховы атрад казакоў. Сутычкі з ворагамі канчаліся ў асноўным перамогай чумакоў: яны «разбойнічкаў павязалі, на новы вазы паклалі» і павезлі ў Палтаву. І хоць іх было толькі «ўдзесацёх», а разбойнікаў яны пабілі «сорак і чатыры»¹⁶. Але часцей чумакі ўсё ж вымушаны былі звяртацца за дапамогай да запарожскіх казакоў.

«Як даходзілі да запарожскай граніцы, г. зн. да ўпадзення р. Сінюхі ў Буг (калі ішлі па Чорнаму шляху), — чумацкі атаман ішоў у *гард* (нагляд, варта) і прасіў праважатых. Калі перапраўляліся там цераз раку, за што спаганялася ўстаноўленая пошліна — *маставое*, чумацкая валка, пад аховай запарожскага атрада, накіроўвалася да р. Мёртвыя Воды, а адтуль, змяніўшы праважатых у Інгульскай паланцы, даходзіла да Нікіціна, калі ішла ў Крым, або да Кадака, калі на Дон па рыбу»¹⁷, — адзначаў І. Я. Рудчанка.

Асаблівасці жыцця і побыту чумакоў часцей за ўсё ў гэтых песнях малююцца «прамым» паэтычным тэкстам. Але не менш ярка псіхалогія герояў і некаторыя рысы іх характару выяўляюцца «ўскосна», праз персаніфікацыю з'яў прыроды, птушак, жывёл. Папулярнай была, напрыклад, песня «Ой, гора той чайцы...» Як адзначае А. І. Дэй, песня вядома з XVII ст. і была шырока распаўсюджана (яе ведаў нават Багдан Хмяльніцкі)¹⁸. У беларускі фальклор яна перайшла з украінскага і зафіксавана ў шматлікіх варыянтах, што сведчыць аб яе папулярнасці і сярод беларусаў. У песні гаворыцца пра

¹⁵ Довнар-Запольский М. В. Песни пинчуков.— Киев, 1895, с. 119.

¹⁶ Романов Е. Р. Белорусский сборник.— Киев, 1886, т. 1, вып. 1—2, с. 56.

¹⁷ Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни.— Киев, 1874, с. 14.

¹⁸ Чумацкія пісні, с. 479.

гора чайкі, якая вывела птушанят «пры бітай дарозе». Чумакі ішлі і «чаянят забралі». Па меркаванню А. І. Дзя, у першапачатковых тэкстах чумакі не ўпамінаюцца і ўведзены ў песні пазней. Бедная чайка «аб сырую зямлю б'ецца, к сырой зямлі прылягае, чумакоў благае». Тут вобраз чайкі персаніфікаваны — яна гаворыць чалавечым голасам:

— Чумакі, чумакі вы,
Чумакі маладыя,
Вы аддайце чаяняты,
Дзетачкі ж малыя...¹⁹

Аднак чумакі пакінулі без увагі просьбы чайкі і зварылі птушанят у кашы. Чайка праклінае чумакоў. Гэты напаўказачны матыў не столькі гаворыць пра жорсткасць чумакоў, колькі паказвае цяжкасці на іх шляху — голад, холад і нястачы. Яшчэ шырэй распаўсюджан гэты матыў ва ўкраінскіх чумацкіх песнях. З 150 варыянтаў песень складальнікі зборніка «Чумацкія пісні» ўзялі 20. А. І. Дэй змясціў іх у раздзеле «Жыццёва-філасофскія карціны-роздумы (алегарычна-дыдактычныя тэмы)». Гэта апраўдана, бо тут асуджаецца жорсткасць, абьякаваецца да чужой бяды і прадвызначаецца непазбежнасць пакарання за злачынства, помсты за зробленае зло.

Склад чумакоў не быў аднародным. На адным полюсе расло багацце ў тых гаспадароў, якія мелі многа цяглавай сілы і парабкаў, а на другім — збядненне і так бедных чумакоў, у якіх гінулі апошнія валы і яны вымушаны былі ісці ў заробкі да багатых і працаваць за мізэрную плату. У песні «Ах, я чумак нешчаслівы» чумак скардзіцца на сваю горкую долю: «Валы мае паздыхалі, коні ёрма паламалі». Таму ён ходзіць «з тугі ледва жывы» і бачыць для сябе такі выхад: «Ой, пайду я утаплюся, ці ў чужы воз наймуся. Буду чужы валы гнаць, бо хачу чумакаваць»²⁰.

У рускай чумацкай песні «Полно, полно вам, братцы-ребята»²¹ адначасова з паказам бесклапотна загуляў-

¹⁹ АІМЭФ, ф. 8, воп. 1, спр. 34, бл. 6, л. 17—19.

²⁰ Гильтебрандт П. А. Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае.— Вильно, 1866, вып. 1, с. 92—93.

²¹ Народные песни Орловской области. Сост. Н. Владыкина-Бачинская.— М., 1964, с. 102.

шых чумакоў адлюстроўваецца і іх беднасць: валы, якія вязуць тавары, належаць не ім, а «молалому хазяіну».

У многіх песнях умовы жыцця чумака паказваюцца пры дапамозе тых жа паэтычных сродкаў і нават тымі ж словамі, што і ў бурлацкіх і прымацкіх песнях:

Покі чумак дай паслаўся,
Той хазяін дай праспаўся.
— Уставай, чумак, годзе спаці,
Пара валы на пашу гнаці.
— Яшчэ ж бо я не абуваўся,
Няма вады — не ўмываўся,
Заняў валы дай пагнаўся...²²

У бурлацкай песні:

Яшчэ бурлак не паслаўся,
А хазяін ўжэ праспаўся.
— Уставай, уставай, годзе спаці,
Пара сівы валы гнаці.
Бурлак валоў выганяе,
Сцежкі слязамі аблівае.²³

Па сутнасці, у гэтых песнях розныя толькі галоўныя вобразы, змест жа іх амаль даслоўна супадае. Магчымасць такой замены аднаго вобраза другім тлумачыцца падобнымі ўмовамі жыцця і лёсам чумакоў і бурлакоў. Многія даследчыкі не толькі параўноўваюць чумацкія песні з батрацкімі і прымацкімі, але і знаходзяць у іх аналогіі з салдацкімі песнямі. Напрыклад, З. Я. Мажэйка адзначае распаўсюджанасць на Палессі песень «Чумачэнька п'е» і «Забалеў чумак» і падкрэслівае, што яны нагадваюць аналагічныя салдацкія песні²⁴. Рысы, дэталі, матывы, вобразы адных песень па прынцыпу асацыятыўнай рэмінісцэнцыі пранікалі ў іншыя песні, «прыжываліся» ў іх, ствараючы мастацка-эстэтычнае адзінства. Узаемапранікненне мастацкіх дэталей твораў розных відаў — характэрная асаблівасць сацыяльна-бытавых песень, у якіх яна атрымала найбольшае распаўсюджанне.

Аднак жыццё і побыт чумакоў адлюстроўваюцца не аднолькава: у адных песнях гэта паказваецца спачуваль-

²² Довнар-Запольскі М. В. Песни пинчуков, с. 122.

²³ АІМЭФ, ф. 8, воп. 1, спр. 92, л. 451.

²⁴ Можейко З. Я. Песенная культура Белорусского Полесья.— Мн., 1971, с. 95.

на, у другіх — негатыўна. У радзе песень чумак паказваецца як гуляка, п'яніца, напрыклад, у песні «Дзе ты, чумак, валачыўся...» ён ходзіць «па гародам, па пшаніцам, па харошым маладзіцам»²⁵, а ў песні «Ой, п'е чумак, п'е» чумака не кранаюць «дробныя слёзы» маці і яе просьбы не піць «гарэлачкі», і ён прапівае ўсё, набытае «цяжкай працай»²⁶. П'янства чумака часцей за ўсё — гэта не характэрная яго рыса, а жаданне забыцца пра сваю цяжкую долю, вынік незадаволенасці сацыяльнымі ладамі. У песні «Чумача, чумача, чаго зажурыўся» чумак зайшоў у карчму і «водачкі напіўся», выйшаў — «на тын пахіліўся», а потым пайшоў «долам-даліною долечкі шукаць». Пошукі лепшай долі ў гэтай песні, як і ў многіх іншых сацыяльна-бытавых песнях (казацкіх, салдацкіх, бурлацкіх), прыводзяць чумака да «хлопцаў-рыбалоўцаў», якія сеткай спрабуюць злавіць яго долю²⁷. Матыў гэты (спроба злавіць долю) адлюстроўвае ўсведамленне героя, што ў працоўнага чалавека мала надзеі на лепшае будучае. Але не ўсе песні з такім матывам песімістычныя. Ва ўкраінскім фальклоры, дзе гэты матыв вельмі распаўсюджан, бытавала песня, якая адкрыта заклікала да барацьбы за лепшую долю:

— Ой ви, хлопці-риболовці, закидайте сіті,
Закидайте сіті через бистрі рікі,
Як не в полі, то на морі доленьку ловіте.
Хлопці-риболовці неводом водили,
Чумацької ж доленькі вони не зловили.
Викидайте сіті, годі бідувати,
Беріть гострі шаблі та йдіть воювати.
Ідіть воювати, долю здобувати,
Щоб не прийшлося вражим панам
Більше панувати.²⁸

Тэкст песні быў запісан у 1952 г., але існуе звыш 20 варыянтаў, запісаных у розны час. Тыя тэксты, якія былі апублікаваны ў дакастрычніцкі час, такой рэвалюцыйнай накіраванасці не маюць, але гэта не азначае, што іх зусім не было. Яны існавалі, толькі запісваць і публікаваць іх фалькларысты баяліся, а нярэдка і не жадалі. У беларускім фальклоры тэкст з такой ідэйнай накіра-

²⁵ Довнар-Запольский М. В. Песни пинчуков, с. 122.

²⁶ АІМЭФ, ф. 8, воп. 2, спр. 17, сш. 1, л. 25—27.

²⁷ Там жа, спр. 92, л. 447.

²⁸ Чумацькі пісні, с. 345.

ванасцю не зафіксаваў. Цікава, што ў адзначаным украінскім варыянце песні няма эпизоду наведвання чумаком карчмы; пра «сіваху» тут і не ўпамінаецца.

Разуменне ролі сівахі, у якой чумак хоча ўтапіць сваё гора, як сацыяльнага зла раскрываецца часам з дапамогай іроніі: «Калі б не тая сіваху, прапаў бы чумак, як муха»²⁹.

Царызм на клапаціўся аб тым, каб даць працоўнаму народу асвету, а, наадварот, атручваў яго гарэлкай, садзейнічаў развіццю вінакурэння, у якім у 1879—1900 гг. была занята найбольшая колькасць рабочых³⁰. Паўсюдна адкрываліся корчмы, шынкі. Гаспадары іх бязлітасна абдзіралі беднату, спойвалі, выцягвалі апошняе.

Чумак прапівае «ўсё чумацкае дабро»: «прапіў валы, прапіў возы, прапіў ярма і занозы»³¹, але просіць у «шынкарачкі» яшчэ паўкварты, а яна часам і абкрадзе п'янага чумака: «шынкарачка вумна была, да ў чумака дзеньгі ўкрала». Цяжкае пахмелле не абыходзіцца без слёз: «Чумак дадому пашоў, кулакамі слёзы ўцірае»³². Як відаць з гэтых песень, працоўныя пачыналі ўжо ўсведамляць, якую ролю адыгрывала гарэлка, сіваху ў іх эксплуатацыі.

Большая частка чумацкіх песень сумная, мінорная, бо ў іх гаворыцца пра горкую долю, галечу, а часта і смерць чумака. Менш песень гумарыстычных, жартоўных, у якіх дасціпна паказваецца вясёлае і смешнае. У гэтых нешматлікіх песнях выражаецца аптымізм народа, які і сярод беспрасветнага гора знаходзіць месца для весялосці і жарту. Нават у песнях пра чумака-п'яніцу многа дасціпных жартаў. У песні «Да прапіў чумак жыто» (П. Бяссонаў апублікаваў яе сярод купальскіх з тлумачэннем: «Гэта разгульная песня, з ліку чумацкіх, даволі рэдкіх на Белай Русі, мае мноства падобных, і першавобразаў на Русі Малой») муж-чумак спаборнічае з жонкай у тым, хто каго перап'е. Ён прапіў «жыто, а жонка авёс і пшаніцу», «прапіў чумак каня, жонка кабылу і жарабя», «прапіў чумак вала, жонка карову і цяля» і г. д., і нарэшце «прапіў чумак усяго, што ужо нету нічаго. Нечака-

²⁹ Гильтебрандт П. А. Сборник памятников народного творчества..., с. 92—93.

³⁰ Гісторыя Беларускай ССР, т. 2, с. 117.

³¹ АІМЭФ, ф. 8, воп. 1, спр. 19, сш. 2, л. 44.

³² Романов Е. Р. Белорусский сборник, вып. 1—2, с. 59.

на камічна гучыць прыпеў гэтай песні: «Эй, мужу, да не пій дужу! Да хадзем дадому, да парадзімся, за што будзем піць»³³.

У камічным плане часта паказваецца і праца чумака на сваёй гаспадарцы, раскрываюцца асаблівасці яго побыту. Вось як з дапамогай антытэзы паказваюцца адносіны чумака і яго жонкі да гаспадаркі: «Людзі канпелькі сеюць, нашы з табой ў мяшэчку прэюць»; «Да ўжо ж людзі жыта пажалі, а мы з табой, сэрца, ляжалі»; «Людзі канпелькі малоцяць, нашы з табой свінні калоцяць»; «О, прадала чумачыха свінку, а купіла для чумака світку; світку за свінку купіла, бо чумака верна любіла» і г. д. Канчаецца песня тым, што «чумак расчумакаваўся, штаны згубіў, учкур разарваўся». Вясёламу настрою песні адпавядае і гумарыстычны прыпеў, які, здаецца, мала звязаны з асноўным зместам:

Сэрца, чумача, нябожа,
Як табе бог дапаможа.³⁴

Значную групу сярод чумацкіх песень складаюць песні пра каханне. Тут лірычны герой можа глыбока і адда на кахаць, гатовы на любыя ахвяры для каханай дзяўчыны. Праз яе ён «ад роду адбіўся, ой, ад роду, ад радочку, дай ад роднай маткі»³⁵.

Вялікай паэтычнасцю і эмацыянальна-псіхалагічнай пранікнёнасцю вызначаюцца песні пра каханне дзяўчыны і чумака. У песні «Ой, на гарэ на круценькай»³⁶ «чарнявая» дзяўчына мые чумаку Грыцько кашулю. Мыццё кашулі, як і капанне крыніцы, просьба напіцца вады і інш., — старажытныя сімвалы кахання. Яны шырока выкарыстоўваліся ў традыцыйных лірычных песнях пра каханне, а пазней арганічна ўвайшлі ў сацыяльна-бытавыя песні.

Часам у лірычныя любоўныя песні з традыцыйнай сімволікай уводзіцца вобраз чумака. Гэта наогул вобраз хлопца, якога верна любіць дзяўчына. Яна «выпрала, выкачала да ў скрыню злажыла» кашулю чумака (хлопца) і прызнаецца яму ў шчырым каханні³⁷.

³³ Бессонов П. Белорусские песни.— М., 1871, с. 57—58.

³⁴ Tyszkiewicz K. Wilija i jej brzegi.— Drezno, 1871, s. 326—327.

³⁵ Песні беларускага народа.— Мн., 1940, т. 1, с. 106.

³⁶ Там жа, с. 107—108.

³⁷ Довнар-Запольский М. В. Песни пинчуков, с. 121—122.

З тонкім псіхалагізмам малюецца ў песнях смерць чумака. Тыя пачуцці, якія раскрываюцца ў гэтых песнях, зразумелыя кожнаму чалавеку. Дэй на прыкладзе песні «Було літо, было літо та й стала зима» паказвае асабліваці тыпізацыі радавога зместу ў народнай песнятворчасці. Ён зазначае, што «мастацкая перадача тыповага агульначалавечага зместу, як і яго індывідуалізацыя, ажыццяўляюцца праз адлюстраванне радавога. Маём быццам бы розныя ўзроўні абагульнення рэчаіснасці, што з'яўляецца вынікам двухбаковасці фальклорнага твора: з аднаго боку — канкрэтна-жыццёвы матэрыял, пра які інфармуе песня, а з другога — выкліканыя ім асацыяцыі, якія на пэўным этапе бытавання песні робяцца галоўнымі ў ёй і забяспечваюць трызаласць існавання»³⁸. Дэй прыводзіць урыўкі з песні, у якіх паказваецца хвароба і смерць чумака, і робіць вывад: «Песня нясе ў сабе два моманты — адносны, абумоўлены сацыяльна-гістарычнай атмасферай яе ўзнікнення, і абсалютны, сталы, што вынікае з агульначалавечай прыроды эмоцый. Памірае чумак, а ўспрымаецца намі гэты ліра-эпічны малюнак шырэй: як карціна смерці чалавека далёка ад родных. Атрыбуты чумацкага побыту адыходзяць на другі план перад галоўным — паказам смерці і пачуццяў яе ўспрымання. Апошняя тут і індывідуалізуецца ў радывым вобразе чумака і звязаных з яго заняткамі абставінах»³⁹.

Змест песень пра смерць чумака «прымушае» і выканаўцу, і слухачоў адчуць і перажыць трагічны лёс чалавека. У чумацкіх песнях, як і ў іншых лірычных, паказу хваробы і смерці героя нярэдка папярэднічаюць малюнкi прыроды, якія суадносяцца з далейшымі падзеямі. «Як задуюць ветры, зашумелі лісця, шчэ й дубровушка, забалела цела чумацкае бела, шчэ й галовушка»⁴⁰.

Часцей за ўсё чумак памірае далёка ад радзімы. Перад смерцю ён развітваецца з таварышам і просіць пахаваць яго «у зялёным садочку, на жоўтым пясочку, пад рабініцай».

У чумацкіх песнях, як і ў іншых відах і жанрах народнай творчасці, адлюстравалася вера простага чала-

³⁸ Дей О. І. Поетика української народної пісні.— Київ, 1978, с. 32.

³⁹ Там жа, с. 33.

⁴⁰ Романов Е. Р. Белорусский сборник, вып. 1—2, с. 55.

века ў магчымасць прадказання, прадчування бяды, смерці. Прыкметамі былі з'явы прыроды, незвычайныя паводзіны жывёлы, дзіўныя сны і інш. Смерць чумака часам прадчуваюць яго валы і своеасабліва выказваюць сваю жальбу: «Зараўлі валы, стоячы ў ярме, памёр, памёр наш хазяін у чужой старане»⁴¹. У адной з песень валы «разумныя былі, ой, праз тры гарадочкі дамоў прыбылі; дамоў прыбырылі—нема зараўлі...»⁴² У другой жа песні яны персаніфікуюцца, размаўляюць чалавечым голасам: «Крыкнулі валы, стоячы ў ярме: — Пахавалі мы хазяіна ў чужой старане»⁴³.

У песнях адлюстроўваюцца пачуцці жонкі, маці, родных, якія даведаліся пра смерць чумака. Маці пераўвасабляецца ў зязюлю і прылятае на магілу сына: «Ой, як сталі чумачэнькі чумака хаваць, прыляцела сівая зязюля, пачала каваць. То не сівая зязюля, то Іванавя маць»⁴⁴.

Сацыяльна-бытавыя песні ўзніклі значна пазней абрадавай паэзіі, але шырока выкарысталі яе паэтыку. Часам цэлыя строфы, разгорнутыя замалёўкі вобразаў і з'яў пераносяцца з абрадавых песень у сацыяльна-бытавыя. Народ умела карыстаецца аднымі і тымі ж традыцыйнымі стэрэатыпамі, тымі ж мастацкімі сродкамі для адлюстравання падзей у аналагічных сітуацыях. Параўнаем, напрыклад, вясельную і чумацкую песні, дзе гаворыцца пра памёршых. У вясельнай нябожчык-бацька адказвае нявесце-сіраце, якая просіць яго дапамагчы сабраць дружыну і запрасіць усіх за стол:

— Ой, не устану, маё дзіцятка, не магу:
Зялён дзярnochак залажыў грудцы,
Ой, рана, рана, рана, залажыў грудцы,
Жоўты пясочак засыпаў вочкі,
Ой, рана, рана, рана, засыпаў вочкі,
Нямья дошкі сціснулі ножкі...⁴⁵

⁴¹ Беларускі фальклор у сучасных запісах. Склад. В. А. Захарава.— Мн., 1973, с. 243.

⁴² Романов Е. Р. Белорусский сборник, вып. 1—2, с. 445.

⁴³ Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилевской губернии.— Могилев, 1882, кн. 1, с. 582.

⁴⁴ АІМЭФ, ф. 8, воп. 1, спр. 92, л. 448.

⁴⁵ Шырма Р. Р. Беларускія народныя песні.— Мн., 1976, т. 4, с. 195—196.

У чумацкай песні матка марыць пра крылы, каб паляцець на магілу сына:

...Як ляцела, дак ба пала і сказала: «Ку-ку!
Падай, падай, сыну Ясю, мне правую руку!»
— Рад ба я, маці, дай абедзве падаці,
Да дубовыя дошкі сціснулі мне ножкі,
А жоўтыя пясочкі засыпалі вочкі —
Не магу я ўстаці, сваёй маці славечка сказаці. ⁴⁶

З асяроддзя чумакоў вылучалася заможная частка, якая мела многа батракоў, цяглавай сілы і грошай. І. Я. Рудчанка прыводзіць звесткі з друку, што ў аднаго з чумакоў укралі 560 тыс. руб. Як зарабіў гэтыя грошы чумак, можна бачыць з яго расказа. На яго працавала нямала парабкаў, якім ён аддаваў толькі нязначную частку прыбытку ад паездак і продажу солі, рыбы і іншых тавараў. Ён хадзіў у Крым і на Дон з 50—100 парамі сваіх валоў, а часам і наймаў дадаткова. Чумакам-парабкам ён плаціў па 25 руб. у год, кожны з іх абслугоўваў па 5 пар валоў. Сам жа ён меў кожны год не менш 12 тыс. руб. ⁴⁷ Вядома, адносіны працоўных да такіх чумакоў, якія эксплуатавалі беднякоў, не маглі быць добрымі. Народ выкрываў у песнях іх жорсткасць, прагнасць, пагардлівыя адносіны да працы і г. д.

Магчыма, што пад уплывам негатыўных адносін да чумакоў-багацяў і ўзніклі песні, у якіх паказваюцца пагардлівыя адносіны чумака да працаўніка селяніна. Асабліва многа песень пра сустрэчу чумака з касцом. Чумак стаіць з гармонікам і «з касарыкаў смяецца», а «яны косяць, шчэ й косы не войстраць, з іх крывавы потільецца» ⁴⁸. З аднаго боку — бесклапотны, нічым не заняты гультай, а з другога — працаўнік, з якога гэты гультай насміхаецца. Але настае зіма: «Ідзе чумак вуліцай шырокай, ажно снег раздаецца. Стаіць касар у сваіх вароцях да з чумачэнькі смяецца» ⁴⁹. Чумак вымушан прасіць «хоць жа сена, а хоць жа саломы, бо стаяць валы галодны». У выніку — пасаромлены чумак.

Гэты матыў вельмі распаўсюджан ва ўкраінскіх чумацкіх песнях. Фалькларыстамі Украіны запісана мност-

⁴⁶ Романов Е. Р. Белорусский сборник, вып. 1—2, с. 57.

⁴⁷ Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни, с. 19.

⁴⁸ АІМЭФ, ф. 8, воп. 1, спр. 35, бл. 6, л. 12.

⁴⁹ Там жа, ф. 13, воп. 9, спр. 25, сш. 2, л. 2.

ва варыянтаў. Самы поўны варыянт запісан у 60-х гадах XIX ст. у Белай Царкве Васількаўскага павета на Кіеўшчына. Чумак тут ляжыць «в холодку під возом та з хазяїна сміється», а зімой ідзе па вуліцы «зуб на зуб трясеться» і просіць у гаспадара хоць вязку сена і нават саломы. А той толькі за плату згаджаецца ўзяць валоў на зіму. Канчаецца песня паказам цяжка захварэўшага чумака і яго развітання з сябрамі⁵⁰. Многія з гэтых украінскіх варыянтаў перайшлі ў беларускі фальклор.

У параўнанні з беларускім і ўкраінскім фальклорам у рускім фальклоры чумацкіх песень значна менш. Зафіксаваны яны пераважна ў сумежных з Украінай і Беларуссю раёнах. Але гэты матыў — сутычка чумака з касцом — ёсць і ў рускіх песнях. У Бранскай вобласці ў 50-х гадах XX ст. запісана чумацкая песня «Что и в лузе при битой дороге»⁵¹, у якой чумак Макарка ляжыць у халадку пад лазой і насміхаецца з касцоў, а з іх «кровавый пот льется». Персанаж Макарка нярэдка сустракаецца і ва ўкраінскіх чумацкіх песнях. Магчыма, што ў дадзеную песню гэты вобраз перайшоў з украінскага фальклору. Але песня не мае такой паўнаты і цэласнасці, як украінская і беларуская.

Такім чынам, з беларускіх сацыяльна-бытавых песень паўстае шматгранны і каларытны вобраз чумака, у якім увасоблен тып беднага абяздоленага і бяспраўнага селяніна, вымушанага пераносіць холад, голад, небяспеку ў час сваёй нялёгкай працы. Разам з тым чумак — гэта моцны, мужны і смелы чалавек, здольны пастаяць за сябе, даць адпор ворагам. Нягледзячы на перавагу сумнага, змрочнага ў жыцці чумака, у чумацкіх песнях адлюстраваны і аптымістычны настрой працоўных, іх вера ў лепшую будучыню, у перамогу справядлівасці. Аптымізм асабліва ярка праявіўся ў гумарыстычных чумацкіх песнях, у якіх народ весела пацяшаецца з тых герояў, што трапляюць у камічнае становішча.

Чумацкія песні маюць вялікае пазнавальнае значэнне: яны даюць нам уяўленне аб жыцці, побыце, настроях працаўнікоў аднаго з важных промыслаў дакастрычніц-

⁵⁰ Чумацкія пісні, с. 227—228.

⁵¹ Свитова К. Народные песни Брянской области.— М., 1966, с. 206—207.

кага часу, які адышоў у мінулае са з'яўленнем і развіццём больш надзейных транспартных сродкаў — паравоза, паравоза і інш. У памяці народа гэтыя песні дайшлі да нашых дзён, аб чым сведчаць шматлікія запісы апошніх гадоў. Чумацкія песні — лепшыя і каштоўнейшыя ўзоры беларускай сацыяльна-бытавой лірыкі.

Паказваючы яркімі, эмацыянальнымі фарбамі ўсе цяжкасці бязрадаснай працы чумака, яго лёс, народныя песні выклікалі ў працоўных пратэст, незадавальненне існуючым ладам жыцця. Эвалюцыя пратэсту супраць сацыяльнай несправядлівасці ў народнай лірыцы мела значныя перспектывы, але найбольш праявілася ў празаічных творах.

Спосаб адлюстравання рэчаіснасці ў чумацкіх песнях, як і ў іншых відах сацыяльна-бытавой лірыкі, адрозніваецца ад спосабу адлюстравання ў народных лірычных песнях — любоўных, сямейных. Галоўную ролю ў апошніх адыгрывае паказ рэчаіснасці праз бачанне яе лірычным героем, ад імя якога ў большасці песень і ідзе гаворка. Праз вобраз лірычнага героя мы «пранікаем» і ў яго ўнутраны свет, псіхалогію, што выклікае шырокія асацыяцыі і кранае пачуцці кожнага — як выканаўцы, так і слухача. У большасці чумацкіх песень герой раскрываецца не праз лірычнае «я», не з дапамогай суб'ектывізацыі, а праз аб'ектывізацыю, г. зн. яго характар, рысы, якасці раскрываюцца праз дынаміку дзеянняў. Толькі ў рэдкіх выпадках вобраз чумака як бы самараскрываецца ў маналагічнай форме (часцей у дыялогу). У выніку гэтага ствараецца дынамічная напружанасць у адлюстраванні падзей, жыцця і лёсу героя. Значная частка з адзначанай спецыфікі абумоўлена ўплывам іншых відаў і жанраў народнай паэзіі, выкарыстаннем іх мастацкіх прыёмаў і сродкаў. Аднак гэтыя паэтычныя сродкі так арганічна ўваходзяць у структуру чумацкіх песень, што не парушаюць іх эстэтычна-мастацкага адзінства, цэласнасці.

ВЯСЕЛЬНЫЯ ПЕСНІ ЯК МАСТАЦКА-ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

Абрадавыя песні ўсходніх славян бытуюць з далёкіх часоў. Першае пісьмовае ўпамінанне аб вясельных песнях адносіцца да 1096 г.¹ Аб існаванні вясельных звычаяў апавядае летапіс па Лаўрэнцьеўскаму спіску (980 г.), калі полацкая князеўна Рагнеда адмовілася выйсці замуж за ноўгарадскага князя Уладзіміра, бо ён быў сынам рабыні².

Пра бытаванне вясельных песень у сярэднявекі мы ведаем мала, бо яны тады не запісваліся. Першыя запісы іх адносяцца да 1800 г.³ Вось чаму можна параўноўваць старыя і сучасныя запісы вясельных песень толькі на працягу апошніх 180 гадоў. Песня — душа народа, выказ яго радасці і смутку. Вясельныя песні адлюстроўваюць жыццё сялянства, яго працу, быт і звычаі. Некаторыя з іх дайшлі да нас у сваім першапачатковым выглядзе і дзякуючы гэтаму данеслі да нашых дзён подых мінулых часоў. На працягу шматвяковага актыўнага бытавання вясельныя песні шліфаваліся, змяняліся, прыстасоўваліся да патрэб грамадства і часу, але ў сваёй аснове заставаліся трывалымі і ўстойлівымі. Вясельныя песні ўзніклі на аснове абрадаў. Хоць і здаецца, што абрад больш трывалы, чым песня, але ў некаторых вёсках песні перажылі яго і захаваліся да нашага часу. Яны як вусныя помнікі дайшлі да нас і раскрываюць сэнс тых або іншых звычаяў. Па зместу песні мы можам уявіць далёкае мінулае.

Вясельныя абрады і песні ўзніклі ў глыбіні сівога

¹ Карский Е. Ф. Белорусы.— М., 1916, т. 3, ч. 1, с. 48.

² Повесть временных лет.— М.—Л., 1950, ч. 1, с. 54.

³ Вяселле. Абрад.— Мн., 1978, с. 39; Tyszkiewicz J. Opisanie powiatu Borysowskiego.— Wilno, 1847, с. 346.

матрыярхату, калі існаваў радавы лад. Аб гэтым можна меркаваць зыходзячы з асобай вядучай ролі брата і маці нявесты, свата на вяселлі, што знайшло адлюстраванне і ў песнях.

«Брат сястру на пасад вядзе», расплятае і прадае дзявочую касу, затым імкнецца адабраць сястру ў маладога. Так вырысоўваецца цэлая карціна пагоні за сястрой:

Ды па загор'ю жоўтыя пяскі кураца,
Ды за сястрою два брацеткі гоняцца.
Ці ганіціся, не ганіціся — не аддадзём,
Як прыдзець восень, тады другую ўкрадзём.⁴

Звычай, калі браты («вячэрнікі») даганяюць маладую, бытаваў у мінулым стагоддзі на Барысаўшчыне⁵. Як у песні, так і ў абрадзе бачны адгалоскі першабытнага шлюбу ў форме ўмыкання нявесты. А. Занкевіч знаходзіў у беларускіх песнях 9 слядоў ўмыкання нявест⁶.

Умыканне нявест яшчэ зусім нядаўна было вядома сярод старавераў Шаркоўшчынскага раёна. Ад ўмыкання бярэ пачатак «шлюб самакруткай», які ў недалёкім мінулым практыкаваўся маладымі тады, калі бацькі не згаджаліся на іх шлюб.

У наступнай песні ўжо ёсць намёк на дзве другія формы шлюбу: куплі-продажу і па дагавору:

Ці я тут запрадана?
Ці я дарам аддана?
Калі я тут запрадана,
Хай едуць выкупаюць.
Калі дарам аддадзена,
Хай едуць праведаюць.⁷

А ў песні з в. Міхалкова Мазырскага павета ёсць намёк на ўсе тры формы шлюбу: «Ці я тут заваявана? Ці я тут запрададзена? Ці я так аддадзена?»⁸

⁴ Архіў ІМЭФ, ф. 8, воп. 2, спр. 57, сш. 2, с. 32.

⁵ Вяселле. Абрад, с. 299—300.

⁶ З-ч А. Беларускія свадэбныя абрады і песні сравніцельна с велікорускімі.—СПб, 1897, с. 96.

⁷ Запісана намі ў 1971 г. у в. Вышкава Слабадскага с/с Мінскага раёна ад Вольгі Іосіфаўны Вашкевіч (1908 г. н.).

⁸ Чубінскі П. П. Труды этнографічна-статэстычнай экспедыцыі ў Западнорускі край.—СПб, 1877, т. 4, с. 426, № 1227.

Адсюль можна заключыць, што нашы продкі здабывалі сабе нявест шляхам умыкання, куплі-продажу і па дагавору. Да прыняцця хрысціянства на Кіеўскай Русі існавалі ўсе тры формы шлюбу, аб чым і апавядае летапісец. Калі паляне, напрыклад, заключалі шлюбы па дагавору, дык вяцічы, радзімічы, севяране і крывічы «не ведалі закона божага, а тварылі самі сабе закон». «И браци (шлюбаў.— С. Б.) не бываху в них, но межю сѣлы схожахуся на игрыща, на плясанья и на вся бесовские песни, и ту умыкаху жены себе, с нею же кто совещащися, імяху же по две и по три жены»⁹.

Думаецца, што такія ігрышчы маглі быць у пэўныя народныя святы: вясной — на «чырвонай горцы», улетку — на купалле, увосень — на багатуху і зімой — на каляды, калі жэняць Цярэшку, «на вечарынках», на масленіцу. Напэўна, на зары ўзнікнення чалавецтва ў гэтыя часы адбываліся праміскутэтныя аргаістычныя святы, калі дапускалася поўная свабода адносін паміж мужчынамі і жанчынамі¹⁰.

Такія старажытныя гулянні і вытворчыя палавыя табу не раз назіралі этнографы, якія вывучалі побыт дзікіх народаў Акіяніі, Афрыкі, Азіі і Амерыкі¹¹. У свой час Кавелін выказаў думку, што калісьці вяселле было часткай вядомага язычаскага свята. Пасля яго аддзялілася ад гадавога свята і існавала асобна¹².

Саму старажытную форму шлюбу, шлюб па ініцыятыве жанчыны раскрываюць наступныя словы песні: «Калі мяне не выдасце — сама замуж пайду без мёду, без гарэлкі, без салодкага віна»¹³. На Магілёўшчыне даўней было вядома сватанне з боку дзяўчыны, у якім вядучая роля належала яе маці¹⁴.

Пры радавым ладзе маглі ўступіць у шлюб толькі паўнапраўныя члены роду. Для гэтага наладжваўся ўрачысты прыём у члены. У час яго дарослага чалаве-

⁹ Повесть временных лет, ч. 1, с. 15.

¹⁰ Семенов Ю. И. Как возникло человечество.— М., 1966, с. 436.

¹¹ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— М., 1974, с. 76, 285.

¹² Кавелин К. Соч.— М., 1859, т. 4, с. 181.

¹³ Лірыка беларускага вяселля. Уклад. і рэд. Н. С. Гілевіча.— Мн., 1979, с. 32.

¹⁴ Вяселле. Абрад, с. 208—209.

ка «застрыгалі» агнём (падпальвалі некалькі валасоў), пры гэтым садзілі на дзяжу («на пасады»):

Біце-біце залаты камень,
Біце-разбівайце,
Агну даставайце,
Дзевачку застрыгайце.¹⁵

Падобную песню прыводзіць М. В. Доўнар-Запольскі¹⁶, толькі там б'юць «белы камень» і «застрыгаюць маладога». Значэнне такога дзеяння раскрываюць радкі другой песні: «Пастрыгайся, Янечка, з рабяцкага стану ды ў мужскую славу»¹⁷. «Застрыганне» як прызнанне паўналецця юнака была вядома ў княжаскіх сем'ях і пазней у данскіх казакоў¹⁸.

Змест абрадаў і песень раскрывае шлюбны рытуал часоў язычества. У залежнасці ад формы шлюбу язычаскае вяселле складалася з аднаго або двух этапаў. Вяселлі па дагавору і як купля-продаж былі яго асноўнымі формамі, і кожнае з іх спраўлялася ў два этапы.

Першы этап вяселля — заручыны. Галоўнай тут была згода старэйшыны і ўсяго роду на выдачу нявесты. У знак згоды старэйшына і сват (як упаўнаважаны прадстаўнік роду жаніха) «білі па руках», злучалі рукі маладых. Старажытны чалавек, значныя акты свайго жыцця абстаўляў своеасаблівай цырымоніяй і сімваламі. Важнае значэнне мелі падарункі:

Пабраліся дзетанькі за ручанькі,
Маладому хлопчыку тры падарачкі,
Першы падарачак — бела хустачка,
Другі падарачак — залаты персень,
Трэці падарачак — малада дзевачка.
Бела хустачка — заручаціся,
Залаты персень — абмяняціся,
Малада дзевачка — жыці ды быці.¹⁹

¹⁵ Запісана намі ў 1971 г. у в. Вышкава Мінскага раёна ад В. І. Вашкевіч (1908 г. н.).

¹⁶ Доўнар-Запольскі М. В. Песни пинчуков.— Киев, 1895, с. 99.

¹⁷ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края.— СПб, 1890, т. 1, ч. 2, с. 80, № 26.

¹⁸ Доўнар-Запольскі М. В. Исследования и статьи.— Киев, 1909, т. 1, с. 110—111.

¹⁹ Лірыка беларускага вяселля, с. 43.

Маладыя абменьваліся пярсцёнкамі як сімвалам заручэння²⁰ і адзнакамі — «кветкамі» як сімваламі даверу²¹. Кветкі («чырвоная ружа» або рута) прымацоўваліся да галаўнога ўбору або да валасоў маладых. Заручоная частавала маладога арэхамі, яблыкамі, вішнямі, яечняй²² — прадуктамі часоў збіральніцтва, якія сабрала сама маладая. У песнях часта, наадварот, жаніх частуе нявесту арэхамі і яблыкамі.

Манечка-папеначка, адчыні акеначка.

Адчыні акеначка — дам табе гасцінчыка.

Два яблычкі вішнія — мы з табой маладыя,

Арэшкі лушчоная — мы з табой вянчоная.²³

Можна меркаваць, што гэты звычай больш пазнейшы, і па зместу відаць, што ён больш адносіцца да другога этапа вяселля.

У вясельных песнях «хадзіць у арэшкі» і частаванне яблыкамі азначае незаконную дашлюбную сувязь маладых, а частаванне вішнямі — больш стрыманае каханне.

А добра, добра наша Манечка чыніла,
Што не хадзіла ў цёмныя лясы ў арэшкі,
Не нарабіла сваёй радзіне насмешкі.²⁴

Абрад абсыпання пладамі маладых на першым ці другім этапе вяселля быў вядомы шмат якім старажытным народам. У славян маладых абсыпалі збожжам і хмелем, а ў рымлян і грэкаў — арэхамі²⁵. Зярняты і плады, па павер'ю першабытнага чалавека, павінны спрыяць багаццю і пладавітасці новай сям'і: «А я свайго брацятку аўсом, хмелем абсыпаю — шчасцем, доляй надзяляю»²⁶.

²⁰ Романов Е. Р. Белорусский сборник.— Вильно, 1912, вып. 8, с. 382.

²¹ Шейн П. В. Материалы..., т. 1, ч. 2, с. 360; Архіў АН СССР, ф. 104, воп. 1, № 48.

²² Романов Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии.— Вильно, 1911, вып. 1, с. 221; Шейн П. В. Материалы..., т. 1, ч. 2, с. 335.

²³ Запісана намі ў 1973 г. у в. Журыхі Вілейскага раёна ад Ніны Якубаўны Нарушэвіч (1915 г. н.).

²⁴ Лірыка беларускага вяселля, с. 506.

²⁵ Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских.— Харьков, 1881, с. 97—98.

²⁶ Запісана намі ў 1963 г. у в. Касічы Вілейскага раёна ад Соф'і Ільвічны Барыс (1907 г. н.).

Даўно забыліся запіраць сены на заручынах, але ў песні аб гэтым спяваецца: «Пазвалі мяне на заручыны — сенчыкі закручаны. Пакуль сенчыкі адкруцілі — дзевачку заручылі»²⁷. Напэўна, у далёкім мінулым гэты звычай меў глыбокі сэнс і меў мэту папярэдзіць дзеянне варожай сілы.

На другім этапе старажытнага вяселля цэнтральнымі абрадамі былі «звядзенне маладых» і абход вакол ёлкі. У песнях гэтыя абрады адлюстраваны слаба. Відаць, царкоўнае вянчанне, якое ўвабрала ў сябе асноўныя элементы народнага акта заключэння шлюбу, выцесніла тыя раннія песні, замяніўшы іх «шлюбавіннымі», што нясуць пэўны ўплыў хрысціянскай ідэалогіі. І сярод шматлікіх песень, якія маюць шматвяковыя напластаванні, рэдка пападаюцца тыя адзінкавыя песні, супастаўленне якіх з абрадамі дае магчымасць меркаваць аб самым раннім вясельным рытуале. У час «звядзення» маладыя абменьваліся вянкамі²⁸ і караваямі, злучалі абодва караваі — сімвалы маладых²⁹. Пазней маглі злучаць і свечкі. Жаніх і нявеста цалаваліся.

Прыехала сваха да мяне:
— У цябе свяча і ў мяне,
У цябе дзіця і ў мяне.
Да звяздзём свечачкі-агарачкі,
Да звяздзём дзетачкі да парачкі.
Мір з мірам міраваліся,
Дзве свахачкі цалаваліся.³⁰

Абмен вянкамі (пазней падарункамі) паміж маладымі адлюстраван і ў песні:

У нашай Анечкі два вяночкі —
Абодва раўнюсенькі.
Адзін вяночак дзевачкі звiлі —
То з руты і з мяты.
Другі вяночак Валодзька прыслаў —
З чырвоненькай рожы.³¹

Першы вянок — сімвал нявесты, другі — жаніха. Затым сват (пазней брат нявесты) даваў у рукі маладых

²⁷ Лірыка беларускага вяселля, с. 46.

²⁸ Романов Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии, вып. 1, с. 189, 221.

²⁹ Шейн П. В. Материалы..., т. 1, ч. 2, с. 399, 489.

³⁰ Лірыка беларускага вяселля, с. 204.

³¹ Песні сямі вёсак. Укл. і рэд. Н. С. Гілевiча.— Мн., 1973, с. 384.

адзін канец ручніка і, трымаючы за другі канец, або
дзіў іх вакол ёлкі³² (пазней вакол стала):

Ой, хадзіла дзевачка круг стола,
Не мовіла нікому слова.
Толькі мовіла аднаму —
Роднаму браціку свайму.³³

Свата і іншых членаў дружыны жаніха перавязва-
лі ручнікамі — падарункамі маладой, якія яна зрабіла
сваімі рукамі. У больш далёкія часы перавязванне сва-
та ручніком магло мець і іншы сэнс, напрыклад ме-
чанне затрыманага чужынца. Маладыя выконвалі ры-
туальны танец³⁴, пасля пэцкалі ядой або сажай твар
адзін аднаму. У традыцыйным беларускім вяселлі ма-
ладыя хадзілі да крыніцы ці да калодзежа ўмывацца³⁵.

Шла малада па ваду,
На цясовы камень уступіла.³⁶

Прыданкі пытаюцца ў радні яра нявесту:

Ці ў каморы прыбіраецца,
Ці на моры вымываецца?³⁷

Раней гэта ўмыванне, напэўна, мела абрадава-магічнае
значэнне. У вясельных песнях спяваецца не толькі аб
умыванні крынічнай вадой, але і аб пераездзе, пера-
ходзе ракі па кладцы. Гэтыя сімвалічныя матывы
абазначаюць заключэнне шлюбу, выхад дзяўчыны за-
муж. Вядома, цяпер яны ператварыліся ў мастацкія
вобразы. Але, як ні дзіўна, у далёкім мінулым яны бы-
лі сапраўднай рэчаіснасцю, бо славяне (напрыклад,
драўляне³⁸) заключалі шлюбы каля вады. У славян-
скім племені лемкаў, якія жылі некалі ў Карпатах,
існаваў звычай купацца ў рацэ ў час вяселля, пасля

³² Сумцов Н. Ф. О религиозно-мифическом значении малорусской свадьбы.— Киев, 1885, с. 14.

³³ Лірыка беларускага вяселля, с. 203.

³⁴ Шейн П. В. Материалы..., т. 1, ч. 2, с. 148.

³⁵ Вяселле. Абрад, с. 89, 103, 243.

³⁶ Там жа, с. 243.

³⁷ Лірыка беларускага вяселля, с. 513.

³⁸ Повесть временных лет, ч. 1, с. 15.

надзявання каптура (чапца). Малады браў маладую за руку і пераводзіў яе праз раку туды і назад³⁹.

Яшчэ ў XIII ст. ноўгарадскіх нявест вадзілі да вады, супраць чаго выступала хрысціянская царква⁴⁰. Напэўна, і купальскія купанні ў рацэ мелі нейкія адносіны да першабытных шлюбаў.

Вясельная абраднасць з даўніх часоў была багата сімволікай. Некаторыя сімвалічныя звычаі былі забыты. Калі нявеста прыехала ў род жаніха, родзічы маладой (прыданкі) ламалі каліну і ехалі з калінавымі галінкамі да жылля жаніха.

Калінку ламалі,
У пучоккі вязалі,
Каб нас людзі пазналі
І прыданкамі звалі.⁴¹

Гэты звычай раней быў шырока распаўсюджан. Напрыклад, на Палтаўшчыне ў XIX ст. да бацькоў нявесты везлі курыцу, да галавы якой была прывязана каліна⁴² — сімвал нявесты і яе цнатлівасці. Асаблівай прыкметай вясельнікаў («сватоў») была кветка («рожа», каліна, мятліца), якая прымацоўвалася да шапкі:

Чырвоную рожу шчыплюць,
За шапкі тькаюць,
Каб нас людзі зналі
Ды сватамі называлі.⁴³

Калінку ламалі,
На шапачку клалі,
Каб нас людзі зналі,
Сваточкамі называлі.⁴⁴

Ці ёсць у яго ля шапачкі мятліца?
Ці прыехала за свашачку сястрыца?⁴⁵

У шлюбнай шапцы з аўчыны жаніх сядзіць нават

³⁹ Сумцов Н. Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу.— Киевская старина. Киев, 1886, т. 14, с. 32.

⁴⁰ Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси.— Л., 1947, с. 277.

⁴¹ Запісана намі ў 1973 г. у в. Гадзіўля Лепельскага раёна ад Ефрасінні Максімаўны Хамічонок (1904 г. н.).

⁴² Весілля.— Київ, 1970, кн. 1, с. 142.

⁴³ Шейн П. В. Материалы..., т. 1, ч. 2, с. 195, № 7.

⁴⁴ Лірыка беларускага вяселля, с. 178.

⁴⁵ Запісана намі ў 1962 г. у в. Касічы Вілейскага раёна ад Софіі Ільвічны Барыс (1907 г. н.).

за вясельным сталом⁴⁶. Шапка жаніха мае абрадавае значэнне і для нявесты. Пасля выкупу маладой каля яе садзіцца малады, а сват надзявае на галаву маладой шапку жаніха: «Годзе табе (нявеста) дзеваваць — пара прыйшла галубачцы шапку надзяваць»⁴⁷. Надзяванне маладой жаніховай шапкі — звычай больш позні, які паказвае перавагу мужчыны над жанчынай, і, магчыма, яго ўзнікненне выклікана ўмыканнем дзяўчат.

На Вілейшчыне нявесце спяваюць: «Калі добрая — у печы пятах пячэцца, а нядобрая — у кледзі бізун плячэцца»⁴⁸. Не прайшло і сотні гадоў, калі гэтай фразай выражаліся сапраўдныя звычаі, якія назіраліся на «калінках».

У в. Збляны Лідскага раёна да нашага часу захаваўся звычай у канцы вяселля рэзаць курыцу ці пеўня на сняданне. Тут нагадаем дзве прымаўкі: «Не рада каза таргу, а куры — вяселлю»; «Дзеўцы — вяселле, а карове — смерць». Магчыма, карова і курыца былі ахвярамі на вяселлі. Некалі ў родзе жаніха пасля заключэння шлюбу прыносіліся ахвяры звышнатуральным сілам: мяса каровы ці курыцы, пазней яго замяніў хлеб — каравай⁴⁹. На Смаленшчыне, дарэчы, каравай называюць «ялавіцай», а нявесту — іншы раз «кароўкай»⁵⁰. У Бельскім павеце Смаленскай губерні замест каравая ўжываўся «курнік» — хлеб з аблямоўкай і фігурай галавы пеўня⁵¹. У Лідскім павеце ў XIX ст. пяклі для моладзі «петуха» — хлеб, які формай нагадвае пеўня⁵². Думаецца, што гэты хлеб быў ахвярай, якая прызначалася для агульнай стравы абшчыны.

Такім чынам, вясельныя абрады і песні — гэта своеасаблівая вусная гісторыя сямейных адносін і быту народа на працягу доўгага часу.

⁴⁶ Романов Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии, вып. 1, с. 230.

⁴⁷ Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилевской губернии.— Могилев, 1882, кн. 1, с. 490.

⁴⁸ Лірыка беларускага вяселля, с. 469.

⁴⁹ Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских, с. 125.

⁵⁰ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник.— СПб, 1893, ч. 2, с. 15, 88.

⁵¹ Там жа, с. 245.

⁵² Шейн П. В. Материалы..., т. 1, ч. 2, с. 379.

ПЕСНЯ ПРА ШАЎРУКА

Існуе думка, што сляды гераічнага эпасу захаваліся на тэрыторыі Беларусі з эпічных часоў. Але чаму толькі сляды? Чаму не песні? У. Ф. Мілер адзначаў у свой час, што эпічны герой Ілья Мурамец вызваляў Себеж (былая Віцебская губ.) і Кракаў, заязджаў у Чарнігаў і ў Кіеў, таптаў гразь Смаленскую, пераязджаў праз Гарынь і Смуродзіну¹. Эпічныя героі дзейнічалі зусім побач. Беларускія землі, мяркуючы па некаторых фактах, таксама ўваходзілі ў сферу гераічнай песнятворчасці. «Слова аб палку Ігаравым»,— заўважыў П. А. Бяссонаў,— скарацілася б на трэцюю частку без беларускага ўкладу ў яго»². Быў нейкі ўклад беларусаў і ў эпічныя песні. Таму мы і сёння ўсё яшчэ шукаем сляды гераічнага эпасу на Беларусі. П. Н. Жыцецкі тлумачыў знікненне эпічных песень тым, што Кіеўская эпоха адышла, герояў-князёў у песнях замянілі казакі, полаўцаў — татары. Змяніўся сам тон песень, у песнях эпічнага часу спявак расказваў пра мінулае без асаблівых перажыванняў — спакойным эпічным вершам; пазнейшыя песні, наадварот, пранікнуты лірызмам і драматызмам³. Я. Ф. Карскі ўдакладняў гэту тэорыю ў адносінах да Беларусі наступнымі словамі: «Спусташэнне Кіева пасля татарскага нашэсця, з аднаго боку, аб'яднанне заходнерускіх плямён пад уладаю Літвы, з другога; нарэшце, устанаўленне больш цесных сувязей з Польшчаю пачынаючы ўжо з канца XIV ст. і асабліва аб'яднанне Заходняй Русі з Польшчаю ў XVI ст. не-

¹ Миллер В. Ф. Заметки к былинам.— ЖМНП, 1895, вып. 3, с. 121—122.

² Бессонов П. Белорусские песни.— М., 1871, с. 1.

³ Житецкий П. Н. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— Киев, 1876, с. 290.

сумненна зрабілі свой уплыў на паступовую страту быліннай паэзіі ў беларусаў»⁴. Да таго ж эпічная паэзія беларусаў была запісана недастаткова. Збіраць эпічныя песні даследчыкі ехалі ў рускую Ісландыю — у край Аланецкі, у Архангельскую губерню, на берагі Пячоры, але толькі не ў Беларусь, не на берагі Дняпра і яго прытокаў. А якраз тут, каля Брагіна, які ў старадаўнія часы меў цесныя эканамічныя і культурныя сувязі з Кіевам, Чарнігавам, Кракавам і іншымі гарадамі, і захаваліся, больш чым дзе-небудзь у Беларусі, сляды гераічнага эпасу.

Перад намі старадаўняя беларуская народная песня, запісаная ў 1973 г. на мяжы Хойніцкага і Брагінскага раёнаў Гомельскай вобласці ў в. Звіняцкае ад мясцовых карэнных жыхароў⁵:

Э-эх, вох, да ак белай свет завадзіўсь,
Маладой Шаўрук нарадзіўсь.
Ох, служыў ён цару-каралю,
А цырыцы-імператрыцы.
Э-эх, вох, а яна ажаніла яго,
Ох, яна ж адружыла⁶ яго,
Узяла ж яму жоначку,
Узяла не па роўні яго.
Э-гей, ох, ні спякці, ні зварыць,
Ні з людзьмі гаварыць,
А ні жыта пажаць,
Ні снапочка звязаць.
Э-гей, ох, а як звязжа снапок,
Ён развязацца,
А як скажа слаўцэ —
Не наравіцца.
Э-эх, вох, да ак рассердзіўся Шаўручанька,
Да рассердзіўся маладзёханькі,
Да выйшаў ён на крутую гору,
Да крыкнуў Шаўручанька,
Да крыкнуў ён на ўсю голаву:
— Э-эх, вох, да Масква ж ты мая, Масква,
Ох, прабелая ты, мая Літва,
Дай жа ты мне двух барцоў сюда!
Не дасі мне двух барцоў сюда,—
Я цябе ўсю вытаўку,
Я цябе ўсю вымажчу,
Да на сваю староначку

⁴ Карский Е. Ф. Белорусы.— М., 1916, т. 3, с. 493.

⁵ АІМЭФ, ф. 8, воп. 73, спр. 71, ш. 2, с. 50. Зап. В. І. Скідан ад Панаса Лук'янавіча Апанасенкі (1898 г. н.) і Акіма Іванавіча Зайца (1903 г. н.).

⁶ Адружыла, г. зн. ажаніла (польск.).

Занясу ж я галовачку.
 Э-эх, вох, як узяў цар пісьма пісаць,
 Да па ўсіх гарадох рассылаць,
 Ох, маладому да Шаўручаньку
 Двух барцоў іскаць.
 Э-гей-ох, абазвалісь два барцы ў Піцеры,⁷
 Два родныя браты — Андрэвічы.⁸
 На іх шапачкі бабровенькія,
 Рукавічкі шаўковенькія,
 На іх сапожкі шаўровенькія,—
 Лясачкамі⁹ папіраюцца,
 Самі сабе ўдзіўляюцца.
 — Э-гей-ох, здрастуй жа, Шаўручаньку!
 Вот цібе, Шаўручаньку!
 Вот цібе хлеб да соль на стол,
 Вот цібе двух барцоў за стол.
 Да спужаўся Шаўручанька,
 Да спужаўсь маладзешанькі,
 Да ступіў ён на ножанькі,
 Пакаціліся ў яго слёзанькі.
 Сталі яны, паздароўкаліся,
 Сталі яны, пацалоўкаліся,
 Селі яны піць да гуляць
 З вечара да апоўначы,
 З апоўначы ды да белага дня.
 Э-гей-ох, стаў дзень расвітаць,
 Стаў Шаўрук да барцоў справаваць.
 Э-гей-эх, ак хапіў ён да малодшага брата,
 Ак хапіў ён да за ручаньку,
 Да вадзіў яго за ручанькі,
 Да падкінуў яго ўгору высака,—
 Па калена да ў зямельку ўбіў.
 Яго костачкі патрэскаліся,
 А сустаўчыкі паразлёталіся,¹⁰
 А шкурачка дай палопалася.
 Э-эх, вох, да схаліўся старшы братка:
 — Ох ты, брат жа ты мой радной,
 А мы мамкі адной,
 Ты на сілу да не чаешся,
 Дай папераду хватаешся.
 Э-эй, да схаліў ён Шаўручаньку
 Да пад белыя ручанькі,
 Да падкінуў яго ўгору высака,
 Па калена ў зямельку ўбіў.
 Э-эй, вох, яго костачкі патрэскаліся,
 А сустаўчыкі паразлёталіся,
 А шкурачка дай палопалася.
 Э-э-ой, ходзіць Шаўрукова маць,
 Ручкі, ножкі ломіць,

⁷ Назва адвольная. Любы вялікі горад.— Заўвага спевакоў.

⁸ Імёны бацькоў адвольныя: Сцяпанавічы, Барысавічы і г. д.

⁹ Лясачкамі, г. зн. палкамі (польск.).

¹⁰ Паразлёталіся, г. зн. парасходзіліся.— Заўвага спевакоў.

Госпада бога просіць:
— Кеб вы такія барцы
Густа сеяліся,
Густа сеяліся, а рэдка ўсходзілі,
Майго сына Шаўрука
З свету зводзілі.

Сюжэт гэтай унікальнай для беларускага фальклору песні вывучалі ў свой час А. М. Лабада, Я. Ф. Карскі, М. А. Янчук, У. Ф. Мілер, А. М. Астахава, В. К. Сакалова і інш. У песні захаваліся экзатычныя малюнкi прыроды і водгаласы жыцця нашых продкаў з сярэдзіны XVI ст. Песня складзена па свежых слядах падзей, якія разыграліся на вяселлі ў час жаніцьбы Івана Грознага на дачцы кабардзінскага князя Цямрука Айдоравіча Марыі Цямрукаўне¹¹. Шлюб «Івана з Мар'яю» адбыўся ў 1561 г. і азначаў бясспрэчнае ўмацаванне ваенна-палітычных сувязей рускіх з чаркесамі. Але дружба вялікіх сватоў, як сведчыць песня, была не надта моцная, часам нават хістка. На царскім вяселлі, паводле легенды, швагер Грознага, прататып Шаўрука, паказваў сваю сілу і майстэрства, піў і гуляў і раптам загінуў. Сітуацыя на вяселлі была, відаць, напружаная. Каб лепш уявіць сабе гістарычныя абставіны таго часу, звернемся да вядомай песні «Майструк», якая была запісана ў XVIII ст. сібірскім казаком Кіршам Данилавым. Галоўны герой песні — Майструк Цямрукавіч, той жа швагер Грознага, што і ў нашай песні. Песня пра Майструка запісана з нотамі, вельмі дакладна, а сюжэт яе выкладаецца больш падрабязна¹². У песні «Майструк» расказваецца, як вельмі даўно, «в годы прежние, времена первоначальные» (параўн. «ак белы свет завадзіўсь») цар Іван Васільевіч задумаў жаніцца і захацеў узяць сабе жонку не ў Маскве, а ў Залатой ардзе, у Цямрука-цара, Мар'ю Цямрукаўну, сястру Майструкаўну, Купаву¹³ крымскую. Вясельны поезд налічваў каля паўтары тысячы чалавек. Ехалі яны — князі, баяры, багатыры, пяцьсот данскіх каза-

¹¹ Гэта быў другі шлюб Івана Васільевіча. У Грознага было пяць шлюбных жонак і некалькі няшлюбных. Ключевский В. О. Соч., т. 3. Курс русской истории.— М., 1957, ч. 3, с. 22.

¹² Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым.— М.—Л., 1958, песня № 5, с. 32—38; 307—310 (той жа тэкст з нотамі).

¹³ Купава — прыгажуня.

коў — цераз рэкі быстрыя, цераз гразь Смаленскую, цераз лясы Брынскія... Пасля таго як адгулялі вяселле ў Цемрука, вясельны поезд імчаўся тым жа шляхам — гасці-дружыннікі везлі з сабою ў Маскву Мар'ю Цямрукаўну і яе скарб — залатую казну; вясельны поезд налічваў ужо каля трох тысяч чалавек. Да Іванавых гасцей далучыліся 300 татарынаў, 400 бухарынаў, 500 чаркесаў і малады чаркес Майструк Цямрукавіч. У Маскве вяселле працягвалася, гасці, паводле песні, «пілі і гулялі», адзін толькі Майструк быў невясёлы — не еў і не піў, прайшоў ён сем гарадоў, пабароў семдзесят барцоў, а роўнага сабе нідзе не знайшоў. Хацеў бы ён пацешыць цара, ды не было як. Сталі яму шукаць барцоў па ўсёй Маскве. Дзядзька Івана Грознага Мікіта Раманавіч Юр'еў знайшоў недзе на кірмашы двух братоў. На іх адзенне саксонскае, боты з раструбамі. Барцы яны пахвалёныя, але ў бой не спяшаліся. Праз Мікіту Раманавіча браты дамовіліся з царом, што ім не будзе нікага пакарання за перамогу над Майструком, што цар дазваляе ім зняць са свайго швагра ўсё да ніткі і выпусціць яго зусім голым¹⁴. Майструк, як пачуў, што знайшліся два роўныя яму барцы, кінуўся да іх «праз яду і пітво» — 30 сталоў паваліў, 300 гасцей знявечыў. Поўзаюць гасці на карачках перад Майструком ды хваляць яго. А больш за ўсіх ён сам сябе хваліць: «На далонь пасажу, а другою раздаўлю!» Браты Барысавічы зусім не падобныя на асілкаў. Іх сіла выяўляецца нечакана, у дзеянні: Мішка Барысавіч кінуў Майструка «наском» на зямлю і ўбок адышоў. Брат яго, Патанька Барысавіч, на мыліцу абапіраецца, да Майструка прыбліжаецца, падышоў да яго, сагнуў у дугу, падняў вышэй галавы, апусціў на сырую зямлю — і ўжо Майструк без памяці ляжыць, не чуў, як адзенне знялі: адабралі ў яго караляў на 500 рублёў, адзення саксонскага на тры тысячы. Узлавалася царыца, не спадабалася ёй «пацеха вясковых дзецюкоў». Заканчваецца песня трыумфальнымі пачуццямі, бо не тады для Масквы пацеха, калі ў ёй чужы перамагае, а тады, калі свой пацяшаецца. Барцоўская песня пра паядынак на царскім вяселлі, якая ўзнікла ў

¹⁴ Сучаснікі эпохі Івана Грознага мелі, відаць, на ўвазе ў гэтым моманце нейкія асацыяцыі ў адносінах да высланых з Масквы Нагіх (голых), сваякоў царэвіча Дзімітрыя.

XVI ст., разышлася ў шматлікіх варыянтах па ўсёй Русі. Розніца ў варыянтах датычыць галоўным чынам характарыстыкі царскага швагра. Ёсць варыянты, у якіх ён выступае як варожы нахвальшчык, хоча захапіць Маскву і Літву, у іншых варыянтах ён удалы добры маладзец, які пацяшае гасцей, дзейнічае з імі заадно. Імя героя ў розных варыянтах таксама часта мяняецца. Песня мае розныя назвы: «Цямрук», «Майструк», «Сяўрук», «Паштрук», «Каструк-Ваструк», «Каструк-Нябрук», «Дзябрук», «Дзюк», «Сямрук» і вось цяпер яшчэ адна назва: «Шаўрук». Мяняюцца ў песнях і імёны барцоў-пераможцаў, гэта — браты Барысавічы, Андрэвічы, Сцяпанавічы, Сямёнавічы і г. д. Песня запісана ў Сібіры, на Поўначы, у Паволжы, на Доне, у Беларусі і на Украіне. Спявалі яе вядомыя майстры-выканаўцы эпічных песень М. Д. Крывапаленава, А. Крукава, Ц. Р. Міхалёў, П. Быкаў, Ц. Р. Ломцеў і інш. У зборніку У. Ф. Мілера «Гістарычныя песні рускага народа XVI—XVII стагоддзяў» гэтай песні адведзена 65 нумароў¹⁵. Два з іх (87 і 91) беларускія: адзін запісан П. В. Шэйнам¹⁶, другі — У. М. Дабравольскім¹⁷. Беларускія варыянты былі позна запісаны і ў навуковы ўжытак таксама трапілі са спазненнем. Лічылася, відаць, што Беларусь — край не эпічны і шукаць гістарычных песень у гэтай мясцовасці — марная трата часу. Першым азнаёміўся з беларускай песняй пра Сеўрука П. В. Шэйн. Даслала яму гэту песню настаўніца з в. Чартовічы Суражскага павета Чарнігаўскай губерні. Публікуючы «Сеўрука» ў сваіх «Матэрыялах» у раздзеле «Міфічныя казкі», П. В. Шэйн адзначае: «Па характару і па ўсіх прыёмах эпічнага стылю відаць, што гэтыя вершы складаюць толькі пачатак быліны, створанай на Поўначы Расіі і дастаўленай у Чарнігаўскую губерню ў вельмі далёкія часы вольнымі або нявольнымі пасяленцамі ці бадзьягамі-вельікарусамі. Шкада, што наш урывак перарываецца на

¹⁵ Миллер В. Ф. Исторические песни русского народа XVI—XVII вв. — Пг., 1915, с. 35—244, № 27—91.

¹⁶ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. — СПб, 1893, т. 2, с. 178, № 84.

¹⁷ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. — М., 1903, ч. 4, с. 609—610 («Вох вы, люди, люди старые»).

самым цікавым месцы...»¹⁸ П. В. Шэйн лічыў, такім чынам, свой «урывак» былінай¹⁹. Я. Ф. Карскі цалкам падтрымліваў такі пункт погляду на знойдзеную песню і дадаваў, што «прозвішчы Сеўрук або Сяўру́к да гэтага часу трапляюцца сярод беларусаў вельмі часта»²⁰. А. М. Лабада заўважыў у шэйнаўскім варыянце песні пра Сеўрука беларускую апрацоўку «Майструка», тэкст, у якім адлюстравана «дух вольнасці»²¹. Сяўрук у гэтым варыянце не гіне, а, наадварот, знаходзіць падтрымку ад сваёй жонкі Сяўрушніцы, якая «семсот гарадоў прайшла, па сабе барца не найшла». Такім чынам, гэта не ўрывак, а поўны тэкст, мэтанакіраваная апрацоўка. Яшчэ адну песню пра царскага швагра і яго бойку з братамі Андрэевічамі запісаў прыкладна праз дзесяць гадоў У. М. Дабравольскі ў в. Данькава на Смаленшчыне. У данькаўскім варыянце не называецца нават імя швагра. Барцоў-малайцоў выклікае маладзецкім свістам сам цар. Шукае ён іх на Волзе, Доне, сярод малайцоў і дваровых людзей. Пакончана са шваграм у адзін момант — «і шатанёнкі далой спаўзлі». Другому Андрэевічу не было ўжо з кім бароцца.

Наш варыянт у параўнанні з папярэднімі беларускімі тэкстамі больш поўны, закончаны, прыгожа аздоблены матывамі іншых песень. Песня пра Шаўрука адзначаецца вытрыманай беларускай лексікай, мясцовым дыялектам, зрэдку сустракаюцца русізмы і паланізмы. Асобным кампанентам у песню ўваходзіць «урывак» з папулярных у беларускім фальклоры матываў пра няўдалую жаніцьбу. Шаўрук быццам бы ўзлаваўся на ўвесь свет і становіцца праз меру вялікім і бязлітасным таму толькі, што ў яго жонка няўдалая: «не ўмее ні спякці, ні зварыць, ні з людзьмі гаварыць, ні жыта пажаць, ні снапочка звязаць...» З такой жа абмалёўкай-характарыстыкай паказана няўдалая жонка ў песні, запісанай Г. І. Цітовічам у 1945 г. у в. Вялікае

¹⁸ Шэйн П. В. *Материалы...*, т. 2, с. 178.

¹⁹ Песня пра Сеўрука была ў той час вядома па «Зборніку данскіх і казацкіх песень» Е. Савельева (1866).

²⁰ Карскі Я. Ф. *Белорусы*, т. 3, с. 493. Прозвішча Шаўрук захавалася ў в. Гарадок Глускага раёна і ў Мінску.

²¹ Лобода А. М. *Белорусская народная поэзия и русский былевой эпос.* — Этнографическое обозрение. М., 1885, № 2, с. 18.

Падлесе на Брэстчыне. Жонка лірычнага героя не ўмее «...ані жыта жаць, ні снапа звязаць»²². Падобная лірычная песня запісана намі ў 1977 г. у в. Рассвет Акцябрскага раёна Гомельскай вобласці ад Марыі Сазонаўны Крук (1914 г. н.). Герой песні скардзіцца, што ажанілі яго «малалетняга, малавумнага», узялі яму жонку «не пад мыслі яго». Жонка яго не ўмее:

Ані ў печы паліць,
Ні вячэры варыць,
Ні снапочка звязаць,
Ні славечка сказаць.
Як і звяза снапок —
Ён развязацца,
Як і скажа слаўцэ —
Не наравіцца.²³

Яшчэ больш падрабязна раскрываецца вобраз няўдалай жонкі ў песні «Не туманіцца, не вяселіцца», запісанай намі ў тым жа годзе ў в. Зелянкавічы Глускага раёна Магілёўскай вобласці ад Куліны Паўлаўны Булка (1903 г. н.). Лірычны герой гэтай песні, малады муж, селянін, трапляе ў значна горшае становішча, чым Шаўрук. Хтосьці жаніў хлопца, ды ўзяў яму жонку, «падаляначку, негадзяечку». Шаўрукова жонка, займаючы пэўнае становішча пры царскім двары, магла, вядома, і не жаць, і не варыць. Для сялянскай жа кабеты не ўмець ні жаць, ні варыць было недаравальна. Селяніну з такой жонкай свет быў не мілы. Таму лірычная песня выкрывае «негадзяечку» з усёй сілай: «...А як хлеб іспячэ, дак тапор не сячэ, ак ізварыць баршчу, дак я ложкай ішчу...»²⁴ Апошнія радкі, праўда, у эпічную песню ўжо не ўвайшлі. Ёсць у лірычнай песні цікавая канцоўка. Бацька лірычнага героя, нарэшце, не вытрымаў і гаворыць сыну:

Ой, маўчы ты, мой сын,
Бо ты сам такі:
Да ні коскі пабіць,
Ні грабель асадзіць.

Для эпічнай песні гэтыя радкі ўжо не падыходзілі. Іх няма ў эпічнай песні, бо Шаўрук не такі: ён «малой-

²² Цітовіч Г. І. Песні беларускага народа.— Мн., 1959, с. 195, № 155.

²³ АІМЭФ, ф. 8, воп. 77, спр. 137, сш. 1, с. 39.

²⁴ Там жа, с. 76.

ца», імя яго стала сімвалам адвагі, неўтаймаванай энергіі і г. д. Але і тыя радкі, якія кантамінаваліся і ўжываліся, відаць, паралельна ў лірычных і эпічных песнях, у песні, прысвечанай Шаўруку, набываюць новы сэнс, падпарадкоўваюцца пэўнаму сюжэту, агульнай мелодыі. Адносіны спевакоў-выканаўцаў да Шаўруковай жонкі, такім чынам, становяцца для нас зусім зразумелымі. Жонка была няўдалая, «негадзячка». Сам Шаўрук на фоне няўдалай жонкі ўяўляецца ўжо не такім злосным. Браты Андрэевічы — адважныя малойцы. Маці Шаўрука супраць усякай бойкі.

Ёсць яшчэ адна песня пра Шаўрука, запісаная намі ў 1976 г. у в. Спярыжжа Брагінскага раёна Гомельскай вобласці ад Пятра Мікітавіча Ігнаценкі (1893 г. н.). Тут Шаўрук са сваёй жонкай жывуць у міры і згодзе:

...Эх, узяў сабе жонку маладую,
Харошую, чапурную,
Маладую — маладзёханькую.
Эх, сталі яны жыць-пажываць:
Наварылі яны піва цёмненькага,
А мядочку да салодзенькага,
Эх, сталі ж яны піць-папіваць,
Пра барцоў размаўляць.
Эх, да прыйшлі ж к яму —
Сяргеюшка, Іванька малой.
Эх, сталі ж яны да бароціся,
Бароліся яны з дня да ночы,
З ночы да апоўначы,
З апоўначы ды да белага дня.
— Эх, брацец ты мой, ты Шаўручаньку,
Ты на сілу да не чаешся,
А ў борачкі занімаешся.
Э-эх, да схваціў Шаўрука,
Да пад белы бака,—
Костачкі яго да патрэскаліся,
Сустаўчыкі парасходзіліся...

Першы варыянт у Звіняцкім быў запісан намі з голасу. Спевакі-выканаўцы А. І. Заяц і П. Л. Апанасенка спявалі паасобку і кожны па-свойму. «Спяваць трэба на вялікім дыханні,— гаварыў Апанасенка,— і цягнуць як мага шырэй». Заяц спяваў шырока, на ўсе грудзі, колькі хапала паветра, але неяк па-свойму, з рытмічнымі паўзамі, пераходзіў на куплетна-рэчытатывую форму. Другі варыянт, у Спярыжжы, Пятро Мікітавіч Ігнаценка (1893 г. н.) змог толькі пераказаць.

Спявалі гэту песню ў Спярыжжы ў 1901—1903 гг. «Хадзілі дарослыя хлопцы па вуліцы,— расказвае Ігнаценка,— і спявалі «Шаўрука».

Цікавы варыянт быў запісан намі ў в. Хатуча Брагінскага раёна. Песню пераказала Фядосся Максімаўна Тамашэнка (1914 г. н.). «Шаўрука» спяваў яе бацька — Максім Зараннік. У песні гаворыцца, што Шаўрук «у Маскве радзіўся, у Петраградзе хрысціўся», а калі тры барцы нарэшце перамаглі яго, «прыйшла Шаўрукова маць, стала косці збіраць».

У в. Карчовае Хойніцкага раёна песню пра Шаўрука ведае Аксіння Маркаўна Колас (1887 г. н.). Навучылася яна спяваць гэту песню ад сваёй маці (Жэбіт), якая жыла ў в. Лісцвін у тым жа раёне. Карчоўскі варыянт пачынаецца словамі:

Эй, да вышаў Шаўрук у варот,
Да крыкнуў на ўсю голуу...

У в. Бабчын Хойніцкага раёна песню пра Шаўрука ведае Аляксандр Іванавіч Казак (1911 г. н.). У Бабчыне і Варатцы спявалі калісьці гэту песню Іван Іванавіч Казак і Пракоп Васільевіч Кірчанка — абодва былі дужыя, моцныя, разам гулялі, гасцявалі, бароліся і пад настрой спявалі «Шаўрука». Адноўчы мясцовыя жыхары былі сведкамі, як Кірчанка і Казак, ідучы з вяселля і дэманструючы перад глядачамі сваё барцоўскае майстэрства, жартаўліва пераказвалі радкі песні: «Да схваціў большы брат барца Шаўрука пасярод жыватца...»²⁵ Сама песня, такім чынам, нібы суправаджае сілавая прыёмы, падказвае, хто яе павінен спяваць, дзе, калі, як і г. д. Да выканаўцы прытым ставіліся пэўныя патрабаванні: ён павінен быў спяваць песню на «шырокім дыханні», ведаць увесь тэкст, мець добры голас, выдатныя выканаўчыя здольнасці і інш. Калі здольнасцей не хапала, верш распадаўся і песня часам пераходзіла ў казку. Жыхар в. Веляцін на Гомельшчыне С. А. Гардзеічык расказаў у 1950 г. А. Я. Васілеўскай казку: «Як толькі белы свет урадзіўся, дык Шаўрук нарадзіўся. Сільны такі. От ён у Маскве жыў, тожа цару заявіў: «Ой ты,

²⁵ Ёсць гэтыя радкі і ў некаторых іншых варыянтах, напрыклад у песні, запісанай С. Гуляевым ад Я. П. Быкава ў 1855 г. у в. Чэрнь Лужскага пав. Пецябургскай губ. (Мілер У. Ф. Гістарычныя песні, № 58).

цар-гасудар, найдзі мне барца, а як не найдзеш, дык Маскву разару і цябе ўб'ю. От пачаў цар пісёмкі пісаць, ды па гарадам рассылаць...»²⁶ Далей сюжэт казкі разгортваецца, як і ў песні: знайшліся два малайцы — родныя братцы; прыйшлі яны ў Маскву і пачалі выпіваць; меншы брат нечым не дагадзіў Шаўруку. Раззлаваны Шаўрук схапіў малайца за руку, кінуў у неба, стукнуў вобземлю і забіў. Тады ўсхапіўся старэйшы брат, схапіў Шаўрука за руку, кінуў у неба, убіў у зямлю і ад Шаўрука таксама нічога не засталася. Выйшла Шаўрукова маці, убачыла ўсё гэта, загаласіла, ломячы рукі і праклінаючы: «Штоб вы болей не раджаліся, як вы майго роднага сыночка із свету зжылі». Стыль твора пры пераходзе яго з песні ў казку прыкметна зніжаецца, малюнкi жыцця становяцца больш праявістымі, паўсядзённымі. У песні барцы п'юць і гуляюць на царскім вяселлі, у казцы тыя ж героі «выпіваюць у тракціры»; шапкі ў песенных герояў бровыя, у казачных — «з краму», на песенных героях — шубы, на казачных — пінжачкі. Выразна адрозніваецца інтанацыя выканання гэтага твора ў розных яго жанрах.

Песня пра Шаўрука, акрамя таго, мела цікавы выхад у літаратуру. М. Ю. Лермантаў на аснове песні і веданых фактаў рускай гісторыі стварыў выдатную паэму — «Песню пра цара Івана Васільевіча, маладога апрычніка і ўдалога купца Калашнікава». Слова «песня» захавалася нават у назве твора. Героі паэмы — барцы. Паэт, па словах Бялінскага, «перанёсся ў мінулае, падслухаў пульс жыцця, заўважыў няхітрую суровасць звычайу, волатаўскую сілу і неўтаймаванасць пачуццяў»²⁷. У паэме тыя ж факты, той жа сюжэт, амаль той жа прыпеў; гей, гой, ох; падобная рытма-меладычная аснова і інш. Імя героя паэмы — Калашнікаў таксама сустракаецца ў народнай песні²⁸.

Такім чынам, песня дакранулася да многіх жанраў, увайшла ў літаратуру, прайшла па ўсёй Русі, перадавалася з эпохі ў эпоху і дайшла да нашых дзён. Варьянты песні, запісаныя на тэрыторыі Беларусі, маюць значную

²⁶ Чарадзейныя казкі.— Мн., 1973, с. 315—316.

²⁷ Белинский В. Г. Статьи о классиках. Стихотворения М. Лермонтова.— М., 1973, с. 252.

²⁸ Азадовский М. Фольклоризм Лермонтова. Литературное наследство.— М., 1941, т. 43—44, с. 245.

навуковую цікавасць. Песня на беларускай глебе атрымала своеасаблівыя нацыянальныя рысы. Цікава, што на Русі ведалі яшчэ аднаго Майструка. У 1632—1634 гг. польска-літоўскія войскі ваявалі з Масквою. Польскі кароль Уладзіслаў IV ішоў на Маскву, каб адзець на сябе шапку Манамаха і стаць, такім чынам, царом-каралём²⁹. Кароль-авантурыст і яго паплечнік беларуска-літоўскі магнат Крыштоф Радзівіл спыніліся пад Смаленскам. Пачалася доўгая цяжкая асада. Узначальваў абарону Смаленска М. Б. Шэйн. Абаронцы чакалі падмацавання. На дапамогу ім з вярхоўяў Волгі і Дона спяшаўся з новымі сіламі Майструк. Гісторыя сведчыць, што польскі гетман Казаноўскі хутка даведаўся аб гэтым, накіраваўся насустрач Майструку і разбіў яго сілы пад Вязьмай³⁰. Магчыма, гэта і не той Майструк, аб якім складваліся песні. Але галоўнае сам факт, што існаваў яшчэ адзін Майструк, герой, абаронца Масквы, за спіною якога была сіла і слава і які без славы загінуў. Песня ў шматлікіх варыянтах, вядома, вельмі далёка адыходзіць ад першапачатковых падзей і фактаў. Галоўны герой песні нагадвае, паводле варыянтаў, і турэцкага ваяводу-пашу («Паштрук»), і дзікуна-разбойніка з вялікіх лясоў і балот («Дебрюк»), і голага, без штаноў («Небрюк»), і пачвару («Семрук»), і героя Северскай Русі («Севрук») і г. д.³¹ Разам з тым ва ўсіх варыянтах ёсць шмат *агульных месц*, якія вядуць нас у глыбіню гісторыі і ўказваюць на канкрэтныя гістарычныя факты, аваяныя славай, узвышаныя і ўпрыгожаныя сілай і светам народнага мастацтва.

²⁹ Параўн. у песні: служыў цару-каралю. Гэта не таўталогія, а хутчэй адлюстраванне гістарычнай праблемы, пытанне аб прэтэндэнтах на царскі трон.

³⁰ Kotlubai Edward. Zycie Janusza Radziwilla.— Wilno i Witebsk, 1859, с. 33.

³¹ Саўрук, Саўрак — дзікі, люты, жорсткі, бязлітасны (турэц.).

І. К. ЦІШЧАНКА

ЖЫЦЦЁ ПЕСНІ

ГІСТОРЫЯ ўЗНІКНЕННЯ
І БЫТАВАННЯ «БЫВАЙЦЕ ЗДАРОВЫ»

Песні, як і людзі, маюць свой лёс: адны жывуць доўга, другія паміраюць, не паспеўшы пахадзіць па свеце.

Зайздросны лёс у беларускай песні «Бывайце здаровы». Вось ужо больш сарака гадоў жыве яна ў народзе, застаючыся па-ранейшаму маладой і аптымістычнай. Бадай, няма такога кутка ў Беларусі, дзе б не гучала гэтая песня. Яе спяваюць у горадзе і вёсцы, моладзь і людзі старэйшага ўзросту, рабочыя і калгаснікі, інтэлігенцыя і воіны; спяваюць на святах і ў будні, на сямейных урачыстасцях і масавых гуляннях, фестывалях; яе выконваюць у палацах і клубах, на канцэртах, перадаюць па радыё і тэлебачанню. «Бывайце здаровы» трывала ўвайшла ў рэпертуар мастацкай самадзейнасці, прафесійных хораў і асобных спевакоў. Песня шырока вядома і за межамі рэспублікі — на Украіне і Малдавіі, у Літве і Латвіі, у Грузіі і Арменіі, Сярэдняй Азіі і Сібіры, на Далёкім Усходзе і Крайняй Поўначы. Сярод беларускіх савецкіх песень па сваёй папулярнасці «Бывайце здаровы» не мае сабе роўных.

А. Твардоўскі пісаў: «Наўрад ці знойдзецца чалавек у нашай краіне, які б не ведаў цудоўнай застольнай песні:

Бывайте здоровы,
Живите богато...

Але мы ведаем яе ў рускім перакладзе, а песня гэтая беларуская, народная, якая з'явілася ў першыя гады калгаснай заможнасці і набыла пасля паўсюднае прызнанне.

Адна гэтая песня, якую балюча было пачуць у дні, калі ўся беларуская зямля ляжала за лініяй фронту, адна гэтая простая, задушэўная і жартоўна-ласкавая песня — лепшае сведчанне характава зямлі і народа, які

насяляе яе, народа са шчодрым, чэсным і вясёлым сэрцам.

Гэта тое самае сэрца, што моцна і назаўсёды даверылася праўдзе, якую першым абвясціў вялікі рускі народ»¹.

А. Твардоўскі любіў за святочным сталом спяваць гэту песню. Не выпадкова паэт неаднаразова звяртаўся да яе ў сваіх літаратурна-публіцыстычных артыкулах і нарысах.

Ужо той факт, што «Бывайце здаровы» так высока ацаніў выдатны савецкі паэт, добры знаўца беларускай літаратуры і фальклору, гаворыць пра тое, што песня з'явілася сапраўднай мастацкай удачай яе стваральнікаў. Аднак не перабольшаннем будзе сказаць, што незвычайнаму поспеху песні, прызнанню яе ў народзе многа спрыяў і таленавіты пераклад на рускую мову.

А. Твардоўскі назваў песню «Бывайце здаровы» народнай. Народнай яе называлі тады ўсе: і таму, што надзвычай велізарнай была яе папулярнасць, і таму, што першая публікацыя ў друку была фактычна ананімнай. А гэта дало падставу збіральнікам вуснай народнай паэзіі лічыць песню новым, савецкім фальклорным творам.

Упершыню песня ў перакладзе на рускую мову была надрукавана ў газеце «Правда» 1 студзеня 1937 г. з наступнай заўвагай: «Песня запісана са слоў тав. Русака ў калгасе «Чырвоны араты» Капыльскага раёна Беларускай ССР. З матэрыялаў для тома «Народная творчасць», дасланых у рэдакцыю дзвюх пяцігодак». Праз восем месяцаў (9.09.1937 г.) газета зноў надрукавала гэту песню з той жа заўвагай. З тым жа каментарыем яна змешчана і ў зборніку «Творчасць народаў СССР», які рыхтаваўся да 20-годдзя Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі².

На беларускай мове песня «Бывайце здаровы» ўпершыню была надрукавана ў газеце «Літаратура і мастацтва» 9 студзеня 1937 г. пад назвай «Вясельнае віншаванне маладых» з заўвагай: «Запісаў ад А. Русака

¹ Твардовский А. Родина и чужбина. Записки, очерки и рассказы.— М., 1960, с. 94.

² Творчество народов СССР. Под ред. М. Горького и Л. З. Мехлиса.— М., 1938, с. 563—565.

(калгас «Чырвоны араты» Капыльскага раёна) Анатоль Астрэйка».

Трэба адзначыць, што імя перакладчыка не ўказвалася ні ў адной рускай публікацыі. Яно стала вядома значна пазней, у 1940 г., калі выйшаў у свет зборнік М. Ісакоўскага «Избранные стихи и песни»³.

У каментарыях да аднаго са сваіх твораў М. Ісакоўскі адзначае: «У вершы «Пожеланье» мною выкарыстан матыў беларускай народнай песні «Бывайце здаровы», запісанай са слоў тав. Адама Русака і ў свой час перакладзенай мною на рускую мову для кнігі «Творчасць народаў СССР»⁴.

Але неўзабаве для паэта зусім нечакана стала вядома, што «Бывайце здаровы» не фальклорны твор, як гэта доўгі час лічылася,— ён мае свайго аўтара. М. Ісакоўскі на гэты факт адразу ж рэагаваў узрушаным пісьмом, адпраўленым на адрас Саюза пісьменнікаў БССР. У пісьме, у прыватнасці, гаворыцца:

«Дарагія таварышы!

Пішу гэта пісьмо на наступнай прычыне.

У свой час па даручэнню рэдакцыі тома «Творчасць народаў СССР», які выпускаўся выдавецтвам газеты «Правда» да дваццацігоддзя Кастрычніка, я пераклаў на рускую мову беларускую песню «Бывайце здаровы». Песня ў маім перакладзе надрукавана ў названым томе, прычым у каментарыях было сказана, што «песня запісана са слоў Адама Русака ў калгасе «Чырвоны араты» Капыльскага раёна Беларускай ССР». Дакладна з такой жа заўвагай яна была надрукавана і ў газеце «Правда» 9 верасня 1937 г.

Іншымі словамі — атрымліваецца, што песня «Бывайце здаровы» з'яўляецца народнай песняй у тым сэнсе, што яна не мае свайго пэўнага аўтара, што яна толькі запісана са слоў тав. Русака, але не напісана ім. Відавочна, памылку гэту дапусцілі людзі, якія збіралі фальклор для кнігі «Творчасць народаў СССР». Так або інакш, уведзены ўсім гэтым у зман, я таксама лічыў песню «Бывайце здаровы» народнай, г. зн. песняй, якая не мае аўтара. І я не бачыў нічога благога ў тым, каб выкарыстаць матывы гэтай песні ў адным са сваіх

³ Ісаковский М. Избр. стихи и песни.— М., 1940, с. 46

⁴ Там жа.

вершаў, таму што і паэты, і кампазітары, як вядома, маюць права на выкарыстанне фальклору і часта гэта робяць (А песню «Бывайце здаровы» я, паўтараю, лічыў фальклорнай з прычыны, пра якую сказаў вышэй).

Названы верш я ўключыў у сваю кніжку. У кніжцы, праўда, ёсць адпаведная заўвага — на якіх матэрыялах напісан верш, але зноў жа сказана, што песня запісана са слоў тав. Русака, але нічога не гаворыцца пра тое, што яна напісана ім, г. зн. паўторана тая ж памылка, што і ў кнізе «Творчасць народаў СССР».

Між тым у апошні час мне стала вядома, што песня «Бывайце здаровы» іменна напісана тав. Русаком, а не проста запісана з яго слоў.

Такім чынам, з-за няведання мной была дапушчана памылка, бо калі паэт мае права ў той ці іншай меры ўключаць у свае творы фальклор ці выкарыстоўваць яго як-небудзь па-іншаму, то, вядома, ён не павінен так паступаць з рэчамі, якія маюць аўтара.

Паведамляючы пра ўсё гэта, прашу Вас перадаць тав. Русаку маё найглыбейшае прабачэнне за дапушчаную памылку, праўда, міжвольную, але ўсё ж памылку.

Надалей названы верш, само сабой зразумела, перавыдавацца мною не будзе.

Што ж датычыць перакладу песні «Бывайце здаровы», то ўсюды, дзе яна будзе друкавацца з майго ведама, будзе ставіцца і імя аўтара песні, чаго выдавецтвы да гэтага часу не рабілі.

25.4.1940 г.

З прывітаннем —

М. Ісакоўскі»⁵.

«Пожеланье» М. Ісакоўскага з'яўляецца прамым наследаваннем вершу А. Русака «Бывайце здаровы», аб чым і прызнаваўся сам паэт. М. Ісакоўскі захапіўся беларускім творам, іскрыстасцю гумару, вобразнасцю і непадробнасцю пачуцця. Ён даволі блізка перадаваў змест арыгінала, апусціўшы толькі адну, адзінаццатую страфу, якая гучыць крыху грубавата. Галоўнае, перакладчык беражліва данёс усю дасціпнасць гумару, паэтычнасць твора, блізкую да беларускай народнай

⁵ Копія пісьма захоўваецца ў асабістым архіве.

жартоўнай песні, асабліва вясельнай. Але М. Ісакоўскі не трымаўся механічна тэксту арыгінала. У перакладзе ён ішоў наогул у рэчышчы фальклорна-песенных традыцый, якія сталымі сродкамі паэтычнай выразнасці замацоўвалі выпрацаваныя народам уяўленні, мараль, светаўспрыманне, цесна звязаныя з побытам і звычаем чалавека. М. Ісакоўскі тонка заўважаў і некаторыя дробязі, што раптам выбіваліся з агульнай настраёнасці мажорнага ладу твора. Пры перакладзе дазваляў сабе падчас пэўную змену ідэйна-сэнсавай накіраванасці вобраза, прыводзячы яго змест у адпаведнасць з логікай развіцця тэмы. Дастаткова параўнаць пераклад чацвёртай страфы.

Прайшло яшчэ амаль дзесяць гадоў, пакуль нарэшце аўтарства песні было замацавана за сапраўдным стваральнікам — Адамам Русаком, які змясціў яе ў сваім першым паэтычным зборніку «На родных палетках» (1946).

Між іншым, папулярнасць песні «Бывайце здаровы» была настолькі вялікай у народзе, так трывала ўвайшла яна ў побыт савецкага чалавека, у свядомасць людзей як фальклорны твор, што нават прафесійныя крытыкі і музыказнаўцы не маглі «прымірыцца» з устанаўленнем яе аўтара. Напрыклад, вядомы даследчык музыкі народаў СССР В. Гарадзінскі пісаў: «Чаму на самай справе песня «Бывайце здаровы», якая спяваецца літаральна па ўсёй краіне, не народная? Гэта не толькі несправядліва, але і ў вышэйшай ступені памылкова»⁶.

Рытміка, напеўнасць верша, вобразнасць і трапнасць слова — усё гэта ў песні ідзе ад вуснай народнай творчасці. Аднак А. Русак напісаў твор, у якім прыёмы народнага вершаскладання ў спалучэнні з індывідуальным майстэрстам далі дзіўны сплаў, які стаў своеасаблівым эталонам выкарыстання ў прафесійнай паэзіі фальклорных традыцый. Крытыкі 30-х гадоў адзначалі плённасць уплыву «Бывайце здаровы» на творчасць нават вопытных майстроў слова. Так, Ц. Крысько (В. Вітка) у артыкуле, прысвечаным разгляду вершаў А. Русака, пісаў: «Не бяруся даводзіць, але мяркую, што з'яўленню цудоўнай паэмы Аркадзя Куляшова «У зялёнай дуброве» садзейнічала песня «Бывайце

⁶ Искусство Советской Белоруссии.— М.—Л., 1940, с. 74.

здоровы». Справа, вядома, не ў тым, што Куляшоў узяў рытмічны памер гэтай вядомай песні, а ў тым, што паэт убачыў у песні Русака новыя мастацкія якасці. Яго ўвагу прыцягнула паэтычная празрыстасць зместу, свежасць, навізна пачуцця. І сапраўднага паэтычнага эфекту дасягнуў Куляшоў таму, што ён не пераймаў, не стылізаваў народнай творчасці, а паэтычна асэнсоўваў самую яе мастацкую сутнасць»⁷.

Тут дарэчы будзе прывесці яшчэ адно меркаванне, зробленае праз чвэрць веку выдатным даследчыкам сучаснай паэзіі Р. Бярозкіным, якое лішні раз пацвярджае слушнасць думкі аб дабратворным уплыве «Бывайце здаровы» на паэтычны склад куляшоўскай паэмы. «Адам Русак, аўтар песні «Бывайце здаровы», здзейсніў задачу наватарскую па самой сутнасці: адным з першых у нашай паэзіі ён перадаў у дакладным і панароднаму ясным слове новую інтымнасць жыцця, пабудаванага на сацыялістычных асновах. І таму, што не было ў песні ні таннага найгрышу, ні вонкавага прыстасоўвання да «простага чалавека», да яго «псіхалогіі», яна, гэта песня, узяла, як кажучь, за жывое і, пакладзеная на музыку Ісакам Любанам, набыла шырокую папулярнасць у народзе, сярод тых самых «простых людзей», якія і пазналі сябе ў гэтым шчырым распеве засвоенай, душэўна абжытай навізны і праўды. Тут было б і дарэчы напаміць, што песняй Адама Русака як своеасаблівым камертонам, як пэўнай настройкай карысталіся іншыя паэты. Скажам, Аркадзь Куляшоў.

Я ніколі дагэтуль не заўважаў, што назва даваеннай куляшоўскай паэмы «У зялёнай дуброве» — радок з русакоўскай песні: «У зялёнай дуброве мы начаваць будзем» (у Куляшова моладзь таксама начуе ў дуброве). Шпаркі і радасны двухстопны метр песні «Бывайце здаровы» нярэдка выплывае і ў «Сцягу брыгады» як напамін аб свабодным жыцці»⁸.

...Кожны паэт нараджаецца па-свойму.

У 1930 г. А. Русак пасля заканчэння Мінскага дзяржаўнага музычнага тэхнікума быў залічан на вучобу ў Ленінградскую дзяржаўную кансерваторыю і адна-

⁷ Літаратура і мастацтва, 1939, 5 жніўня.

⁸ Там жа, 1964, 22 мая.

часова прынят салістам сімфанічнага аркестра Малога опернага тэатра.

Цяжка ўявіць, якім шчаслівым адчуў сябе сялянскі хлопец з глухой беларускай вёскі, якому пашанцавала жыць, працаваць і вучыцца ў Ленінградзе — горадзе са слаўным гераічным мінулым, з яго цудоўнымі архітэктурнымі і мастацкімі помнікамі, з яго багатай музычнай і тэатральнай культурай. Душой і сэрцам палюбіў Адам Русак горад над Нявой. І ўсё ж жыла ў яго душы і другая любоў — любоў да вёскі Пясочнае Капыльскага раёна, дзе нарадзіўся і вырас паэт. Кожнае лета Адам Русак прыязджаў на сваю радзіму, да бацькоў, якія жылі і працавалі ў нядаўна створаным калгасе. Гэта быў час першых савецкіх пяцігодак, калі ў Беларусі канчаткова ўсталяваўся новы, сацыялістычны лад. Замест вузкіх аднаасобных сялянскіх шнуроў пралеглі, як мора, калгасныя палеткі, якія абуджаліся гулам магутных трактароў. Зніклі курныя сялянскія хаты, у вёсцы выраслі святліцы з лямпачкай Ільіча, школа, бальніца. Дастатак прыйшоў у кожны сялянскі двор, кожную сям'ю. Русак не мог не радавацца шчасцю сваіх землякоў. Высокія і светлыя пачуцці нараджаліся ў сэрцы. А маці, зноў праводзячы сына ў Ленінград, плачучы, прасіла: «Напішы, сынку, хуценька, як ты дабраўся. Уцеш мяне радаснай весткай».

І аднойчы пісьмо на радзіму ён закончыў такімі словамі:

Бывайце здаровы,
Жывіце багата,
А я ўжо прыехаў
Дадому, дахаты.

У вашым калгасе
Шырокае поле,
Няхай жа на шчасце
Цвіце ваша доля.

Назаўтра ён адчуў, што не выказаўся да канца і сеў за пісьмовы стол. Радкі, даўно вынашаныя і абдуманія, таропка клаліся на паперу:

Каб дружнай работаю
Вашай брыгады
Усе ганарыліся,
Усе былі рады.

Каб вы падрасталі
Ад года да года,
Каб вам і пашана
Была ад народа.

Жадаем яшчэ вам
Прыбытку у хаце,
Ні мала, ні многа —
Штогод па дзіцяці.

Не будзе вам крыўды
Яшчэ і за тое,
Калі пашанцуе
На год і па двое.

Першай песню сына заспявала маці Марыля Ігна-таўна (а яна была выдатнай спявачкай з добрым слы-хам і прыгожым голасам) на вядомы вясельны матыў, потым суседзі, пасля ўся вёска, а там і ўсё наваколле.

Песня пайшла ў свет. Пра папулярнасць яе пісалася ў перыядычным друку.

На чарговых вакацыях у роднай вёсцы Адам Русак напаткаў свайго земляка і сябра маладога паэта Анатоля Астрэйку, які прапанаваў яму даць што-небудзь для газеты «Літаратура і мастацтва», дзе працаваў адказным сакратаром. Русак паказаў свой апошні верш «Бывайце здаровы».

Вопытнаму воку паэта і журналіста дастаткова было беглага знаёмства, каб ацаніць вартасць літаратурнага твора. Дачытаўшы тут жа апошні радок рукапісу, ён сказаў: «Я хачу цябе павіншаваць, Адам! Ты можаш пісаць вершы. Атрымалася неблагая рэч. Праўда, даўгаватая. Калі скараціць, тое-сёе паправіць, можна друкаваць. Дазваляеш — забяру з сабой у Мінск. Спадзяюся, што надрукаваннем яе ты зробіш сур'ёзную заяўку ў літаратуры».

Верш галоўнаму рэдактару газеты «Літаратура і мастацтва» І. Д. Гурскаму, як расказаў нам А. Астрэйка, спадабаўся, але форма і змест твора, фальклорна-песенны пачатак «Бывайце здаровы, жывіце багата» насцярожылі рэдактара:

— Ведаеш аўтара?

— Ведаю, — адказаў Астрэйка.

— А мне здаецца, што гэта сучасны фальклор. І ён нагадвае вясельныя прыпеўкі. Я гатоў выкарыстаць

гэту песню ў сваёй новай п'есе пра сённяшнюю вёску. Між іншым, там спраўляюць вяселле. Хацелася б бліжэй пазнаёміцца з аўтарам. Адносна публікацыі падумаем.

Не ведаў рэдактар, што Адам Русак свой хлеб пачаў зарабляць з васьмі гадоў іграй на скрыпачцы. Бацька яго, Герасім Сямёнавіч, быў таленавіты музыкант, без якога не праходзіла ніводнае ігрышча ў вёсцы і ваколіцах. Калі падрос старэйшы сын Адаш, бацька пачаў браць у памочнікі і яго. А там неўзабаве сур'ёзным музыкам стаў і другі сын — Кастусь. Ігралі хто на скрыпцы, хто на жалейцы, хто на дудзе, хто на бубне. Слава сямейнага музычнага трыо Русакоў грывела далёка за вёскай Пясочнае. Колькі вяселляў, хрысцін, а падчас і хаўтур сыгралі Русакі! Пра гэту сям'ю нават гаварылі, як прыгадваў А. Астрэйка, што яна больш іграла, чым працавала, бо ў той час музыка на вёсцы не лічылася за працу. Кажуць, што на Капыльшчыне хадзіла нават такая прымаўка: «Няма цыганкоў — няма і вяселля».

Русакоў у вёсцы называлі цыганкамі за вясёлы нораў, за тое, што яны больш за ўсё на свеце любілі музыку, песні і танцы, што па знешнасці дужа ж нагадвалі цыганоў — смуглявыя, чорнавалосыя, тэмпераментныя. І гэта не выпадкова: па гнасеалагічнай лініі ў русакоўскім родзе сапраўды цячэ цыганская кроў. Дзед А. Русака, Сямён, былы салдат царскай арміі, пасля доўгай службы вярнуўся дамоў. Адноўчы, калі ён, самотны, думаў над тым, з чаго пачынаць бедалажнае жыццё хлебараба, у хату заглянула маладая прыгожая цыганка. Яна папрасіла ў салдата паваражыць на руку і сказаць шчырую праўду, дзе яго чакае шчасце. Зачараваны прыгажосцю цыганкі, салдат не адпусціў яе рукі. Яна стала яго жонкай, нарадзіўшы беларускаму хлопцу чатырох сыноў, такіх жа смуглявых, прыгожых і вясёлых, як сама.

Звяртаючыся да часоў дзяцінства і маладосці, значна пазней у адным з аўтабіяграфічных вершаў Адам Русак не без гумару скажа:

Без мяне сумуюць госці,
І ўсё гэта нездарма,
Бо ў вяселлі весялосці
Без мяне нідзе няма.

Для Адама Русака гэты хатні аркестр стаў школай, якая выявіла ў хлопчыку музычныя здольнасці і канчаткова вызначыла яго далейшы лёс. Бацькава скрыпка вывела Адама Русака на шлях прафесійнай музыкі, а матчыны песні навечна зраднілі з паэтычным словам. З часоў дзяцінства і па сённяшні дзень для Адама Герасімавіча самым любімым творам застаецца «Капыльская вясельная полька», якую і цяпер пры нагодзе ён выконвае са сваёй дачкой Наташай з тым жа трапяткім хваляваннем і замілаваннем, як і ў далёкім юнацтве. Самае галоўнае, што вынес вандроўны вясковы хлопчук-музыка са свайго рана пасталелага дзяцінства, якое праходзіла ў штодзённых клопатах і працы,— гэта глыбокае пазнанне народнага жыцця, звычайў, абрадаў і песень, якія для яго паэтычнай музы сталі крыніцай натхнення, мудрасці і характава.

Праз 40 гадоў А. Астрэйка ў артыкуле, прысвечаным 70-гадоваму юбілею паэта, скажа, што песня «Бывайце здаровы» «не магла б нарадзіцца, калі б аўтар яе не быў на вясковых вяселлях, калі б не любіў фальклор, калі б не шанавуў яго, не запісваў, не збіраў у свае маладыя гады, будучы вандроўным вясковым музыкантам».

Аднак як жа здарылася, што аўтарскі твор стаў ананімным? Паводле версіі, расказанай нам А. Астрэйкам, адбылося гэта так. Летам 1937 г. у рэдакцыю газеты «Літаратура і мастацтва» зайшоў госць з Масквы вядомы вучоны-філолаг А. Лежнеў. Ён сказаў, што прыехаў у Беларусь з мэтай выяўлення сучаснага фальклору для зборніка «Творчасць народаў СССР». Прагледзеўшы падшыўку газеты, Лежнеў пажадаў пазнаёміцца з неапублікаванымі матэрыяламі. Сярод адабраных ім беларускіх народных песень аказалася і «Бывайце здаровы», якую ён назваў сапраўднай жамчужынай сучаснай песнятворчасці. Відаць, тут і адыграла рашаючую ролю думка галоўнага рэдактара газеты І. Д. Гурскага аб магчымым фальклорным паходжанні песні. «Што ж, высьвятляйце аўтарства,— расстаючыся, сказаў прафесар.— Можна, у вас з'явіўся свой Джамбул Джабаеў ці Сулейман Стальскі? Але «Бывайце здаровы» мы надрукуем абавязкова. Дарэчы, мы падаём некаторыя песні савецкіх паэтаў, такія, як «Песня о Родине», «Проводы», «Полюшко», «По долинам и по

взгор'ям», «Каховка» і інш., якія сталі надзвычай папулярнымі ў народзе, фалькларызаваліся. Гэты ж твор, мне здаецца, ва ўсіх выпадках з годнасцю прадставіць беларускі народ».

Цяпер можна сабе ўявіць, з якім пачуццём сустрэўся А. Русак са сваім творам, неспадзявана для яго надрукаваным у 1937 г. у навагоднім нумары газеты «Правда» на першай старонцы. Пачуццё было, зразумела, радаснае і ў той жа час засмучанае: з каментарыяў вынікала, што А. Русак не з'яўляецца аўтарам напісанага ім тэксту.

Але іменна гэту дату трэба і лічыць другім днём нараджэння песні. Твор адразу ж заўважылі кампазітары. Мастацкі кіраўнік выдатнага хору імя Пятніцкага кампазітар У. Р. Захараў неўзабаве напісаў музыку на гэты тэкст. Песня ў харавым выкананні загучала ў канцэртных залах і па радыё, з'явілася ў запісах на грампластцінках. Аднак сапраўдную славу вершу А. Русака прынесла мелодыя кампазітара І. Любана, якая і зрабіла «Бывайце здаровы» беларускай музычнай класікай.

Выступаючы на юбілейным вечары, прысвечаным 70-годдзю з дня нараджэння А. Русака, народны артыст СССР Р. Р. Шырма сказаў, што ўдалай музыкай песні «Бывайце здаровы» кампазітар І. Любан абавязан паэту А. Русаку, бо русакоўскі верш сам па сабе глыбока музычны, напеўны і лірычны, і кампазітару застаецца адчуць, улавіць унутраную мелодыю твора. «Між яго вершаваных радкоў,— сцвярджае другі наш выдатны знаўца беларускай песні народны артыст СССР Г. І. Цітовіч,— нябачна прысутнічаюць лініі нотнага стану, на якім уяўляецца ключ, лад, контуры напева».

Пра напісанне музыкі на тэкст «Бывайце здаровы» ходзяць цэлыя легенды. Адна з такіх легенд змешчана ў кнізе А. Лес «Другая стыхія»: «Аднойчы ў Ленінградзе А. Русак сустрэўся са сваім сябрам, з якім некалі вучыўся разам у Мінскім музычным, тэхнікуме, кампазітарам І. Любанам. Любан падзяліўся творчымі планами і прызнаўся, што не можа знайсці патрэбнага тэксту для завяршэння лірычнай нізкі песень аб сённяшняй Беларусі. Хацелася б,— працягваў кампазітар,— каб песня была радаснай, светлай, вясёлай.

Верш «Бывайце здаровы» А. Русака і быў такім тэкстам, які так доўга і настойліва шукаў І. Любан.

Шчырасць, задушэўнасць і гумар твора захапілі кампазітара, і ён стаў працаваць над песняй з натхненнем і адказнасцю.

Настаўнік Любана па кансерваторыі, старэйшы кампазітар, азнаёміўшыся з новай песняй, не ўхваліў яе. Назваў няўдалай. Любан паверыў свайму настаўніку і рукапіс знішчыў.

Неяк у Мінску для дэлегатаў рэспубліканскага партыйнага з'езда давалі канцэрт. Вядучы аб'явіў:

— Песню Любана «Бывайце здаровы, жывіце багата» выконвае Ларыса Пампееўна Александроўская.

— Што гэта?..— здзівіўся Любан, які знаходзіўся сярод прысутных.— Ці не здалося?

А выдатная спявачка, якую сустрэлі бурнымі воплескамі, ужо стаяла на сцэне. Песня, як сведчаць сучаснікі, была ўспрынята залай з велізарным задавальненнем. У антракце кампазітара віншавалі, паціскалі рукі, а ён ніяк не мог уявіць, што здарылася з песняй, ноты якой ён знішчыў»⁹.

Паводле слоў Леса, Л. Александроўская, тады салістка Беларускага дзяржаўнага опернага тэатра, неяк зайшла да І. Любана ў госці. Яна ведала пра няўдачы кампазітара з новай песняй. А трапіўшы ў яго рабочы кабінет і заўважыўшы на раялі чарнавік забракаванай песні, адважылася ўзяць яе без дазволу аўтара і развучыць. Ларыса Пампееўна, вопытная спявачка, глянуўшы на ноты, адчула, што песня будзе жыць.

Тая ж легенда, толькі ў больш пашыраным варыянце паўторана П. Шаўцовым у газеце «Літаратура і мастацтва» (1975, № 32).

Гэта гісторыя нам здалася нейкім займальным эпізодам з дэтэктыўнага твора, і мы вырашылі правесці, наколькі легенда адпавядае сапраўднасці, і сустрэліся з Александроўскай.

З болей і абурэннем гаварыла артыстка пра гэту публікацыю, назваўшы яе грубай выдумкай, разлічнай на давер прастакоў, падкіх да любой сенсацыі. Яна сказала, што І. Любан сапраўды быў яе добрым сябрам, але ў яго кватэры яна ніколі не была і ніко-

⁹ Лесс А. Вторая стихия.— М., 1969, с. 96.

лі без дазволу, цішком, як гэта пішуць у друку, не брала ніякіх нот. Нотны чыставік песні «Бывайце здаровы» ёй перадаў асабіста кампазітар і папрасіў азнаёміцца з яго новым творам. Ларысе Пампееўне песня спадабалася, і яна хутка яе развучыла. Так, сапраўды ўпершыню песня прагучала 15 чэрвеня 1937 г. у выкананні Александроўскай на канцэрце, дадзеным дэлегатам з'езда Кампартыі Беларусі, які ўрачыста праходзіў у Мінску. Аднак для І. Любана песня «Бывайце здаровы» не магла зваліцца як снег на галаву: спявачы на сцэне акампаніраваў сам аўтар музыкі. А перад пачаткам выступлення песню выканалі ў асобным пакоі адказнага за канцэрт, каб атрымаць дазвол на ўключэнне твора ў праграму.

Песня «Бывайце здаровы», прызналася Ларыса Пампееўна, прайшла праз усю яе творчасць і засталася ў яе рэпертуары з таго памятнага дня назаўсёды.

Выкананне песні, як правіла, нікога не пакідала раўнадушным, зала заўсёды бурна апладзіравала. Песню асабліва цёпла прымаў замежны слухач. Адноўчы ў час гастрольных паездак па краінах Заходняй Еўропы — Германіі, Англіі і Францыі — на адным з канцэртаў у Парыжы, калі Ларыса Пампееўна спявала «Бывайце здаровы», у зале многія глядачы плакалі. Пасля выступлення спявачка даведалася, што гэта плакалі рускія, беларусы, украінцы, якія ў розныя часы па тых або іншых прычынах пакінулі родную зямлю, і вось гэта простая, вясёлая і жыццяродасная песня напамніла ім аб страчанай назаўсёды радзіме.

Поспеху песні, яе пашырэнню ў значнай меры садзейнічала таленавітая інтэрпрэтацыя яе першых выканаўцаў — народных артыстаў СССР Л. П. Александроўскай і Л. В. Уцёсава.

Упершыню па радыё песня «Бывайце здаровы» прагучала ў выкананні Л. П. Александроўскай у святочным канцэрце пад новы 1938 год. Для людзей за мяжой, якія слухалі голас Масквы, для тых, хто сімпатызаваў Савецкай уладзе, песня гучала як сімвал, як музычны вястун шчаслівай сацыялістычнай явы.

Праз навушнікі дэтэктарнага радыёпрыёмніка, тоячыся ад паліцэйскіх вачэй, яе слухаў у тую ноч студэнт Вільнюскага універсітэта беларускі хлопец Генадзь Цітовіч. Праз 37 гадоў, прыгадваючы тую незабыўную

сустрэчу з радасцю, падоранай сапраўдным мастацтвам, ён напісаў: «Адначасова са мной яе патаемна слухалі і засвойвалі шматлікія мае землякі ў былой Заходняй Беларусі... Неўзабаве песня гучала на падпольных камсамольскіх зборах, у святочных і вясельных застоллях»¹⁰.

Хто ведае, можа, гэта сустрэча з песняй і павярнула канчаткова лёс вясковага юнака, які будучую прафесію біёлага памяняў на занятак па збіранню і прапагандзе беларускай народнай песні. Прайшлі гады. Г. Цітовіч стварыў выдатны нацыянальны ансамбль песні і танца, у рэпертуары якога «Бывайце здаровы» стала каронным нумарам. Кіраўнік праслаўленага калектыву і аўтар славітай песні не маглі не пазнаёміцца. Іх знаёмства перарасло ў моцную дружбу, чалавечую і творчую. Паэт і кампазітар склалі не адну цудоўную песню, разам адмералі не адну сотню кіламетраў у паходзе за народнай песняй.

Першае, шырока публічнае выкананне «Бывайце здаровы» адбылося ў 1939 г. у Маскве на Усесаюзнай сельскагаспадарчай выстаўцы аб'яднаным хорам Беларусі. Канцэртнай залай стала гіганцкая Плошча калгаснікаў. Вось што пра гэта пісалася ў газете «Правда»: «Надышоў час расставання з дарагімі гасцямі. Звяртаючыся да глядачоў, да выстаўкі, да Масквы, спяваюць беларускія таварышы сваю цудоўную песню «Бывайце здаровы». І ў такт абаяльнай, поўнай невыказнай пяшчоты мелодыі кампазітара І. Любана, усміхаючыся, кланяюцца спевакі і спявачкі, танцоры і музыканты. Усміхаюцца і махаюць хусткамі ў адказ глядачы — рускія, украінцы, армяне, грузіны, узбекі — прадстаўнікі ўсіх народаў вялікай савецкай сям'і. Гарачым прывітаннем, сяброўскай ласкай гучыць у цёплым вечаровым паветры: «Бывайце здаровы, жывіце багата...»¹¹

Песня шырока ўвайшла ў рэпертуар прафесійных хораў, запісвалася на грампласцінкі, стала лепшым праграмным нумарам вялікага заключнага канцэрта, якім адкрылася Першая дэкада беларускага мастацтва ў Маскве ў 1940 г.

¹⁰ Польшча, 1974, № 5, с. 228.

¹¹ Правда, 1939, 15 мая.

У рэпертуары праслаўленага эстраднага ансамбля пад кіраўніцтвам Леаніда Уцёсавы «Бывайце здаровы» заняла трывалы перыяд. Леанід Восіпавіч спяваў гэту песню са сваёй дачкой Эдзіт. Захаваліся кадры даваеннага дакументальнага фільма.

...Грымнула вайна.

Існуе старадаўні афарызм: «Калі гавораць гарматы, музы маўчаць». Для савецкіх жа людзей мастацтва было адным з дзейных сродкаў у барацьбе з гітлераўцамі. Песня дала савецкаму чалавеку сілы, усяляла веру ў перамогу над ворагам.

Добра вядома, якую велізарную ролю ў мабілізацыі духоўных сіл нашага народа адыгралі песні «Священная война», «Ой туманы мои, растуманы», «Огонек», «Жди меня» і інш. На баявой вахце аказалася і песня «Бывайце здаровы». Народ не мог расставіцца з любімым творам і паводле старога тэксту напісаў новыя словы, у якіх знайшоў адлюстраванне той грозны час. Песня змяніла сваю цывільную вопратку на ваенную форму. Узніклі шматлікія варыянты. Адзін з іх належыць Л. П. Александровскай.

Ваенная кінахроніка зафіксавала для нас адзін з такіх момантаў. У самыя цяжкія дні 1942 г. Ларыса Пампееўна прыехала на Калінінскі фронт для сустрэчы з савецкімі воінамі. Ускрай лесу, замаскіраваныя нашы танкі. Твары воінаў перад боем засяроджаны, суровыя і змрочныя. Вось да танкавага падраздзялення пад'язджае палявы газік, з яго выходзіць жанчына ў доўгай белай сукенцы, вышытай беларускім арнамантам, і ў суправаджэнні афіцэра накіроўваецца да байцоў. Працягваецца некалькі рук — і Ларыса Пампееўна на броні баявой машыны, якая стала эстрадным падмосткам, а слухачы — танкісты. Яны прыладкаваліся дзе хто мог. Раздаліся акорды баяна, і палілася чароўная, знаёмая ўсім песня, якая расказвала пра шчаслівае і мірнае жыццё людзей савецкай зямлі. Святлеюць салдацкія вочы, на тварах байцоў мільгае лагодная ўсмешка. Песня прынесла людзям вайны радасць. Але не паспела скончыцца песня, як пачулася каманда баявой трывогі. Танкі, узнімаючы клубы пылу і пяску, рванулі на агнявы рубяж. У гуле матораў чуецца ўсхваляваны і трывожны голас жанчыны, якая звяртаецца да байцоў з палымянымі сло-

вамi закліку бязлітасна біць ненавіснага ворага, вызваляць родную зямлю ад фашыстаў.

У гады Вялікай Айчыннай вайны Александроўская сотні разоў выступала з песняй «Бывайце здаровы» на фронце і ў глыбокім тыле. Аб тым, якое ўражанне пакідала песня ў выкананні Ларысы Пампееўны, ёсць пікавыя сведчанні сучаснікаў. Так, А. Эвентаў піша: «Яшчэ ў разгары былі грымоты вайны, а Алма-Ата развіталася з беларускімі спевакамі, музыкантамі, танцорамі. Нельга забыць тыя надзвычай усхваляваныя праводзіны. Адзін за адным выходзілі на авансцэну беларускія акцёры са словам сардэчнага «Дзякуй» зэ братнюю гасціннасць. І вось перад прыціхлай залаў стаіць Ларыса Пампееўна. Усе прагна чакаюць яе слова. Але ледзь прыкметны ківок дырыжору, і — палілася чароўная песня. Натхнёна спявала Александроўская ўсім знаёмыя радкі:

Бывайце здаровы,
Жывіце багата,
А мы ад'язджаем
Дадому, дахаты.

У той час, мабыць, лепш за яе ніхто не выконваў гэту песню. А як многа гаварыла ў тыя хвіліны гэта простая і задушэўная жартоўная песня. Яна абвастрала і боль ад таго, што вуліцы Мінска і Віцебска, сады Гомельшчыны і лугі Палесся топчуць боты акупантаў і абуджала шчасце ад думкі, што блізіцца вызваленне роднай зямлі, пачуццё падзякі да ўсіх братніх народаў, якія нічога для гэтага не шкадавалі. Падзякай артыстам былі апладысменты, воклікі захаплення, слёзы радасці і замілавання»¹².

На іншых кадрах ваеннай кінахронікі эстрадны джаз-ансамбль Л. В. Уцёсава. Артысты, апранутыя ў ваенна-марскую форму, выступаюць перад маракамі на палубе баявога судна. Леанід Восіпавіч спявае песню «Бывайце здаровы», складзеную на новыя словы.

Гэта не адзіны выпадак пераробкі русакоўскага верша. Паводле гэтай песні складаліся шматлікія вершаваныя пасланні на фронт, пісьмы-заклікі, якія натх-

¹² Беларусь, 1974, № 2, с. 8.

нялі салдат да барацьбы. Такія пісьмы хадзілі па руках, перадаваліся з вуснаў у вусны.

Як сведчыў вядомы савецкі вучоны-філолаг А. А. Дымшыц, у 1944 г. баец В. Каваль атрымаў ад сваёй жонкі з Чкалаўскай вобласці вершаванае пісьмо. Гэта пісьмо-пасланне было звернута да байцоў Іванаўскай дывізіі, якая з перамогамі адкрыла свой шлях ад Сталінграда на Захад. Яно зачытвалася ў часцях дывізіі перад строем, паўсюдна выклікаючы ў воінаў радаснае пачуццё і жаданне яшчэ мацней граміць фашыстаў¹³.

У якасці ілюстрацыі Дымшыц прывёў чатыры страфы песні. Поўны тэкст яе нам удалося запісаць у 1972 г. у в. Улукі Слаўгарадскага раёна ад былога ўдзельніка Вялікай Айчыннай вайны І. С. Ярмоленкі.

Цікавыя варыянты песні «Бывайце здаровы» бытавалі сярод насельніцтва на тэрыторыі, часова акупіраванай гітлераўцамі, і асабліва ў радах народных мсціўцаў. Адзін з папулярных тэкстаў, які спявалі беларускія партызаны, змешчан у кнізе І. В. Гутарава «Барацьба і творчасць народных мсціўцаў»¹⁴.

Паводле тэксту А. Русака ствараліся шматлікія пароды. Так, шырока вядомай была сатырычна-парадыйная руская песенька «Рыжыя фрыцы»¹⁵, а таксама парадыраваныя ўкраінскія сатырычныя куплеты з прыпевам:

Ох, будьте здорові,
Живіте богато,
А ми утікаем
«Нах хауз» — дохати.¹⁶

Песня «Бывайце здаровы» прайшла па вогненных дарогах вайны і дайшла да Берліна. У 1945 г. пасля перамогі над фашысцкай Германіяй нашы воіны вярталіся на радзіму, да мірнай стваральнай працы. Як заслужаны воін вярталася дахаты і песня «Бывайце

¹³ Дымшиц А. Народное творчество в годы Великой Отечественной войны.— У кн.: Русское народное поэтическое творчество. М.—Л., 1952, с. 370—371.

¹⁴ Гуторов И. Борьба и творчество народных мстителей.— Мн., 1949, с. 180—181.

¹⁵ Данилевич Л. Музыка на фронте.— Советская музыка, 1946, № 2—3, с. 68.

¹⁶ Ахрыменка П. Летаіс братэрства.— Мн., 1973, с. 222.

здоровы». На броні многіх нашых танкаў у тыя незабыўныя дні было напісана:

Бывайце здорovy,
Жывіце богато,
А мы уезжаем
Додому-дохаты.

Вярнуўшыся з вайны, песня яшчэ больш актывізавала сябе ў побыце народа і на прафесійнай сцэне. Больш таго, яна выклікала да жыцця новыя, «мірныя» тэксты, якія неаднаразова фіксаваліся збіральнікамі фальклору. Цікавы варыянт запісалі ўкраінскія фалькларысты на Чарнігаўшчыне ў 1945 г.

Украінскі варыянт ідэнтычны арыгіналу, за выключэннем чацвёртай і пятай строф, якія, на наш погляд, нават у параўнанні з перакладам М. Ісакоўскага напоўнены яшчэ большым сэнсам і вобразнасцю.

Самае цікавае тут іншае: гэты тэкст бытуе на Украіне як украінская народная песня. У гэтым факце выявіўся глыбокі інтэрнацыяналізм культур народаў СССР, іх плённыя ўзаемасувязі і ўзаемаўзбагачэнне, народжаныя савецкай супольнасцю, якая стварае ўдзячную глебу для хуткага засваення культурных здабыткаў аднаго народа другім.

На Украіне вядомы і іншыя тэксты песні «Бывайце здорovy», напрыклад пераклад паэта Міколы Упеніка, які змешчан у анталогіі «Беларуская савецкая паэзія» (Кіеў, 1971). Трэба адзначыць, што фалькларызаваны тэкст не ўступае сваім эмацыянальна-паэтычным выяўленнем тэксту, перакладзенаму паэтам-прафесіяналам. Гумарыстычная падсветка ў ім больш моцная і тонкая.

Выключную каштоўнасць маюць пісьмы, напісаныя майстрамі мастацтва, тымі, хто прапагандуе песню, асабліва яе першымі выканаўцамі, якія з'яўляюцца ў пэўнай ступені разам з паэтам і кампазітарам сааўтарамі твора, бо на іх як на выпрабавальнікаў ускладваецца вялікая адказнасць — даць песні пудёўку ў жыццё. Першы выканаўца песні — самы строгі суддзя, за ім апошнія слова, ён вызначае яе вартасці, прыгоднасць для «эксплуатацыі», таму павінен, апрача дасканаллага прафесійна-вакальнага майстэрства, валодаць глыбокім паэтычным і кампазітарскім чуццём, каб правіль-

на зразумець і інтэрпрэтаваць ідэі і вобразы, якія ста-
яць за вершаванымі радкамі, меладыйным малюнкам,
і данесці іх да слухача ва ўсёй паўнаце і глыбіні.

Ці ж не заслугоўваюць увагі думкі такіх «выпра-
бавальнікаў» і прапагандыстаў песні?

Народны артыст СССР Л. В. Уцёсаў: «Вашу цудоў-
ную песню «Бывайце здаровы» я пачаў пець (калі па-
мяць не здраджвае) у 1938 г. Поспех быў велізарны.
Як ні дзіўна, яна гучала не толькі ў мірныя дні, але і
на фронце, дзе мы яе спявалі, выклікаючы ў байцоў
добрую, радасную ўсмешку, падзяку за нястрымны апты-
мізм гэтай песні».

Заслужаны артыст БССР, саліст Дзяржаўнай ака-
дэмічнай капэлы М. Шуманскі: «Вашы песні, як квет-
кі, упляталіся ў маё жыццё. Ваша творчасць — гэта і
мая радасць, і я заўсёды Вам удзячны. Глыбока ля-
жаць у сэрцы Вашы песні «Бывайце здаровы», «Толькі
з табою», «Не шукай», «Дняпро», «Лясная песня» і
многія іншыя, якія я спяваў, якія і сёння спяваю на
сцэне. Колькі цеплыні ў Вашых радках, колькі праў-
ды ў кожным слове, колькі шчырага кахання да дзяў-
чыны або Радзімы ў Вашай творчасці!»

«Бывайце здаровы» стала жывым увасабленнем на-
шай рэчаіснасці, сімвалам працоўных і гераічных спраў
савецкага чалавека.

Мы расказалі біяграфію адной песні А. Г. Русака,
а іх у паэта за сотню, сярод якіх такія жамчужыны, як
«Толькі з табою» (музыка І. Любана), «З другам» і
«Дняпро» (музыка Ю. Семянякі), «Лясная песня» і
«Беларусь — радзіма наша» (музыка У. Алоўнікава),
«Дзе ты, мая прамяністая» (музыка І. Лучанка) і многія
іншыя. І пра кожную можна напісаць не адну цікавую
старонку.

ЗМЕСТ

Ад рэдактара	
<i>Фядосік А. С.</i> Збіранне і вывучэнне беларускага фальклору на сучасным этапе	5
<i>Акунькова А. М.</i> Беларуская казка ў запісах У. М. Дабравольскага	19
<i>Касько У. К.</i> Парэміяграфічная спадчына А. К. Сержпутоўскага	29
<i>Барабанава Л. П.</i> Навелістычная казка ў беларускім казачным эпасе	38
<i>Пятроўская Г. А.</i> Матывы і вобразы беларускіх чумацкіх песень	49
<i>Барыс С. В.</i> Вясельныя песні як мастацка-гістарычная крыніца	64
<i>Скідан В. І.</i> Песня пра Шаўрука	74
<i>Цішчанка І. К.</i> Жыццё песні. Гісторыя ўзнікнення і бытавання «Бывайце здаровы»	86

БЕЛОРУССКАЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Издательство «Наука и техника»

На белорусском языке

Рэдактар *Н. М. Тарасевіч*. Мастак *К. С. Ракіцкі*. Мастацкі рэдактар *В. Ф. Грынкевіч*. Тэхнічны рэдактар *Н. П. Дасаева*. Карэктар *В. І. Марціновіч*.

ІБ № 950

Друкуецца па пастанове РВС АН БССР. Здадзена ў набор 05.06.80. Падпісана да друку 31.07.80. АТ 13604. Фармат 84×108^{1/32}. Папера друк. № 1 (энц.). Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Друк. арк. 3,25. Ум. друк. арк. 5,46. Уч.-выд. арк. 5,6. Тыраж 1000 экз. Зак. № 1122. Цана 40 к.

Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук БССР і Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю, 220600. Мінск, Ленінскі праспект, 68. Друкарня імя Францыска (Георгія) Скарыны выдавецтва «Навука і тэхніка», 220600. Мінск, Ленінскі праспект, 68.

